

Universitätsbibliothek Wuppertal

Gesammelte Schriften

Historische Schriften ; Zweiter Band

Mommsen, Theodor

Berlin, 1908

I. De comitio Romano curiis Ianique templo

Nutzungsrichtlinien Das dem PDF-Dokument zugrunde liegende Digitalisat kann unter Beachtung des Lizenz-/Rechtehinweises genutzt werden. Informationen zum Lizenz-/Rechtehinweis finden Sie in der Titelaufnahme unter dem untenstehenden URN.

Bei Nutzung des Digitalisats bitten wir um eine vollständige Quellenangabe, inklusive Nennung der Universitätsbibliothek Wuppertal als Quelle sowie einer Angabe des URN.

[urn:nbn:de:hbz:468-1-1901](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:468-1-1901)

I.

De comitio Romano curiis Ianique templo.*)

I. Romanorum comitium non fuisse templum, sed aream foro 288
 coniunctam saepeque eo nomine comprehensam constat; nam ut
 mittamus alia argumenta, erat forum antiquissimum, cum populus
 Romanus essent patricii¹. At cum quaeritur quanam pars fori illius
 latioris proprie ita dicatur, existunt maiores difficultates. Beckerus
 Bunsenium secutus fori partem meridiem versus Veliae (ita enim
 cum iisdem viris collem appello, qui arcum Titi sustinet et a Pala-
 tino Esquilias versus vergit) subiacentem comitium esse posuit magis
 quam probavit; quod aedificiorum, quae ab hac parte fori fuisse
 certum est, ut Vestae templum et regiam, nullum ad comitium situm
 esse diceretur ipse miratus. Rationes, quibus haec sententia nititur,
 duas tantum apud hos auctores reperi. Primum afferunt, quod
 scriptum est in commentariis antiquis ad Horat. Ep. I, 19, 8 *a Libone*
primum tribunal et subsellia collocata esse sive eum primum tribunal in
foro statuisse. In comitio praetorem primo tempore ius dixisse pro

*) [Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica 16, Roma 1845
 S. 288—318: 'scripsit Th. Mommsen Ictus.' Eine kurze Inhaltsangabe erstattete
 Mommsen in der Institutssitzung vom 31. Januar 1845: Bullettino d. Inst. 1845
 S. 17. — Die späteren Untersuchungen von Detlefsen, Urlichs, Brecher, Hülsen
 verzeichnet O. Richter, Röm. Topographie² S. 97; vgl. auch Jordan, Topo-
 graphie I, 2 S. 317ff. Über die neuesten Ausgrabungen s. Hülsen, Röm. Mitt.
 1902, 22 ff. 1905, 29 ff.; G. Pinza, il comizio Romano nell' età repubblicana in
 Annali della Società degli Ingegneri e degli Architetti Italiani (Rom 1905) und
 dazu Petersen, Röm. Mitteil. d. Instituts 21 S. 193 ff.]

1) Niebuhr, Beschreibung der Stadt Rom III, 1, 61; W. A. Becker, Handbuch
 der röm. Alterthümer I. Bd. Topographie I, 273—281. Ceterum colonias Roma-
 norum, quae erant quasi quaedam imagines parvae et simulacra P. R., et ipsa
 habuisse fora sua nemo nescit; comitium vero in uno tantum Perusinorum muni-
 cipio commemoratur. Vide lapidem in inscr. Perusinis Vermiglioli ed. 2. cl. X
 n. 133 p. 511 [C. I. L. XI, 1946; dass sie nach Perugia gehört, hält Bormann
 p. 353 nicht für völlig sicher], qui in foro aedem Herculis fuisse indicat, in
 comitio statuam aliquam.

tribunali nemo ambigit neque minus certum est puteal et tribunal Libonis a scholiasta dictum primum prope Vestae templum fuisse; quibus coniunctis efficiunt comitium fuisse prope templum Vestae. Non dico parum mihi placere rem tanti momenti tam infirmis auctoribus defendi¹: hoc dico minime idem esse tribunal Libonis atque antiquissimum in comitio. Primo enim tempore tribunal ibi fuit, ubi magistratui sellam in comitio ponere placuit (Liv. VI, 15); Libonis tribunal quod primum dicitur, ita accipiendum est, ut ante eum omnia tribunalia pro re hic illic instruerentur, ille primus faceret, quod maneret. Quare nihil cogit, ut Libonis tribunal, quod primum erat locatum et lapideum, in eo loco collocemus, ubi primum ius dicebatur; imo apertum est accessisse hoc tribunal ad puteal aliquod, quod a Libone propter religionem in foro certo loco erat faciendum. — Minus etiam probat alterum, quod a Beckero p. 332 n. 612 affertur, argumentum desumptum ex narratione Herodiani 2, 9, Severum in somnio vidisse Pertinacem equo vectum *διὰ μέσης τῆς ἐν Πόρμῃ ἰεῤῥᾶς ὁδοῦ*; qui cum venisset *κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀγορᾶς*;^{*)} *ἔνθα ἐπὶ τῆς δημοκρατίας πρότερον ὁ δῆμος συνῶν ἐκκλησίαζεν*, equum eo excusso subiisse Severo eumque vexisse *ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς μέσης*. Non intelligo, cur verba *ἔνθα* — *ἐκκλησίαζεν* referantur ad *τὴν ἀρχὴν* neque ad *τῆς ἀγορᾶς*, quod multo est simplicius. Nam ut optime quasi in foro

1) Magis etiam quam haec incertissimorum auctorum incertior interpretatio movet me, quod in his Annalibus XI, 315 notavit Cavedoni: visi in denariis gentis Scriboniae attributa Vulcani in puteali Libonis, item in Aemilianis Concordiae caput atque idem puteal; unde acute suspicatus est puteal id fuisse et prope Vulcanal et prope Concordiae aedem, quam non ab ipso Camillo sed a successore eius L. Aemilio Mamercino vult esse dicatam. At quam incerta haec de Aemilio coniectura sit, ipse non ignorabit. Quod attinet ad puteal, sequor Ricciium monete delle famiglie ed. 2. p. 203. »Quegli emblemi o instrumenti »delle monetazioni ravvisati in piedi dell'ara del puteale Scribonio (o martello, »o tenaglia, o pileo o pure conio da monetario) sono ricordati dal triumviro »come le rappresentanze del proprio impiego, siccome ci lasciò riuniti tutti »insieme il monetario Carisio, non avendo altro significato«. Imo si cui placebit incertis eiusmodi argumentis abuti, proponam eius generis unum quod facit pro mea sententia: scilicet basim solidam rotundam musei Lateranensis, similibus insignibus, forcipibus, malleo, incude conspicuam, cui inscriptum est PIETATIS SACRVM [C. I. L. XI, 3779 = Dessau 3791 mit Anm.] Quam cum observassem, statim quaesivi a viro eximio Ludovico Canina, quo loco reperta esset; qui pro sua humanitate respondit mihi effossam eam esse inter columnam Phocae atque octo columnas [der Fundort ist Veji]. Haec insignia si quis ita explicarit ut prope Vulcanal eam Pietatis aram fuisse statuat, me certe adversarium non habebit. Equidem tamen numquam utar eiusmodi lubricis argumentis.

*) [Mendelssohn liest mit den besten Handschriften: *κατὰ τὴν τῆς ἀγορᾶς ἀρχήν*.]

insistere videtur qui rerum Romanarum potiturus est, ita de comitio eo tempore inepte haec dicerentur; accedit quod, si ad τὴν ἀγορῆν τῆς ἀγορᾶς omen pertineret, Severus ibi constiturus fuisset neque in foro medio. — Nullis igitur idoneis argumentis topographi Germani comitium eam partem fori esse statuerunt, quae Velii subiacet. Videamus an nobis succedat ultra coniecturae licentiam progredi.

II. Primum hoc apparet loca inter se coniuncta comitio adiacentia: curiam Hostiliam, senaculum, Graecostasin, Vulcanal, quod a Graecostasi vix diversum fuisse videtur¹, omnia fuisse in loco satis edito. Vulcanal dicitur a Dionysio II, 50: μικρὸν ἐπανεστηκὸς τῇ ἀγορᾷ, a Festo (v. statua [p. 290]) *supra comitium*; cf. Gell. IV, 5: *constitit eam statuam (e comitio) in locum editum subducendam atque ita in arca Volcani sublimiore loco statuendam*. Item Graecostasis erat *supra comitium* (Plin. XXXIII, 1, 6.), *a comitio locus substructus* (Varro V, 32 [p. 155 Spengel]). Super eam erat senaculum (Varro l. c.), super senaculum curia (Liv. XLI, 27), unde etiam a gradibus curiae meridies observari potuit (Plin. VII, 60). — Haec quae diximus omnia arte munita esse, ut supra comitium eminent, mihi certe nemo persuadebit. Deficiunt omnia vestigia cum rudrum tum scriptorum; neque tantas moles in ipsis Urbis aeternae primordiis iactas esse probabile est. At ut mittamus altum illud silentium insignemque talium munimentorum difficultatem, cuinam, quaero, Romani qui tum erant ita amentes videntur fuisse, ut loca edita ingenti labore substruerent, cum natura ipsa ea parasset quasi et perfecisset? Haec enim est magnitudo antiquorum Romanorum, quod nihil faciebant nisi necessaria, sed haec ita ut inertes Aegyptiorum moles suis operibus superarent. Forum Romanum oppositum est ex altera parte Capitolio, ex altera Veliae, dextrorsum habet montem Palatinum, sinistrorsum Suburam. Topographos nostrates si audimus, curia, senaculum, Graecostasis, Vulcanal, sublimi loco omnia sita quaerenda sunt a parte Suburae, ubi omnia plana. Videant alii quomodo placeat; me haec res statim ut Romam adii, ita pupugit, ut errorem suspicarer et denuo in eam rem inquirere statuerem. Quaestioni ei intentus cum locorum situm circumspicerem, neque de Suburana neque de Palatina parte cogitandum esse intellexi, cum mons Palatinus longius absit; haesi inter Veliam et Capitolium. At Veliae obstat, quod cum sacrae viae vestigia tum aedificiorum privatorum vestigia post templum Faustinae olim animadversa forum ab ipso Veliae colle satis longe remotum fuisse

1) Becker p. 286 seq.

291 arguunt¹. Superest igitur ut comitium subiectum fuerit Capitolio, quod cum summi dei templum arcemque populi Romani sustineret, curiam quoque et comitium quasi suo iure ad se vocare videbatur. — Ita igitur cum intellexissem, quae neminem de his rebus sollicitum fugisse puto, nempe et communem opinionem nullis potius quam futilibus argumentis defendi, locorum naturam alia flagitare, in rem paullo diligentius inquirere coepi. Neque certe postulo, ut quae adhuc attuli de loci natura adversariorumque probationibus, pro argumentis habeantur, quanquam equidem magis confido Urbis aeternitati quam scholiastarum auctoritati. Hoc desidero, ut ii, quibus haec curae sunt, libero solutoque praeconceptis opinionibus animo

1) Becker p. 270. 290. Secutus sum quae plerumque traduntur, quamquam non ignoro solidis rationibus nequaquam ea defendi. Neque mirabor, si quis forum Romanum post Julium Caesarem ad arcem Titi usque pertinuisse demonstrabit. Quod enim provocant ad sacram viam, quae ex eo fere loco, ubi nunc sunt tres columnae (vulgo Castoris aedes), ad templum Faustinae e regione positum producta ibi forum terminarit, cum maximis difficultatibus obnoxia sunt quae de sacra via docent, tum, ut recte doceant, non absurdum mihi videtur per medium forum eam viam transiisse. Neque intelligo, cur ita regio octava, quae dimidium tantum forum complecteretur, exinde appellationem trahere nequiverit, quod praesertim nobis opponunt. Minus etiam probat quem auctorem citant Santi Bartoli (Fea miscell. p. CCXXXIV), qui, cum *incontro Ss. Cosma e Damiano nel mezzo appunto di Campo Vaccino* foderetur, aedificiorum ruderum ibi reperta esse ait: *vi si trovarono edifizj sotterranei in quantità tale che non pareva che mai vi fosse stata piazza alcuna*. Sed addit ipse: *ben è vero che non parevano delli tempi li più antichi*, eaque ruderum non pertinere ad id tempus, quo post gravissimas clades Romani in locis publicis aedificare solebant, ut imperatoribus constituendum esset, ne quis in campo Martio habitaret, quis asseverabit? — Quod si igitur rationes non satis firmas communi opinioni patrocinantur, multa et gravia obstacula eam videntur refellere. Splendidissima Urbis aedificia, basilica Aemilia, fora Nervae aliaque vicina, templum Pacis, basilica Constantini, Palatium, aedes Vestae, Castorum, basilica Iulia quasi continua et inter se coniuncta vacuum relinquunt totam aream a Capitolio usque ad summam Veliam, cuius areae infimam partem privatis aedificiis semper occupatam fuisse neque ullum Imperatorum loco aptissimo ad opera faciendam usum fuisse vix et ne vix quidem probabile est. Deinde a Caesare rostra ante tres columnas adhuc in radicibus montis Palatini superstites collocata esse infra apparebit; quod fecit ratione, si quidem forum eo tempore utrimque aliquantum porrigebatur. At si forum tum eo ipso loco finiebatur, cur in angulo rostra posuerit, non intelligo. Longe alia res est de rostris antiquis, quae in extremo comitio fuisse auctores tradunt; comitium enim tum ita exiguum erat, ut undequaque recta oratores cum populo agerent. Denique ita habemus, quod respondeamus de angusto fori spatio querentibus; quanquam eiusmodi difficultati haud multum tribuo. Id tamen velim teneant lectores, me haec significare magis quam defendere neque aliud inferri ac forum laxatum videri a Caesare; reipublicae liberae tempus quae protuli argumenta non attingunt.

argumenta mea audiant neque, quia nova profero, ideo hariolari me putent.

III. Ait Festus p. 347 Muell. *Senacula tria fuisse Romae, in quibus senatus haberi solitus sit, memoriae prodidit Nicostratus in libro qui inscribitur de senatu habendo: unum, ubi nunc est aedis Concordiae, inter Capitolium et forum, in quo solebant magistratus d. t. cum senioribus deliberare; alterum ad portam Capenam, tertium citra aedem Bellonae, in quo exterarum nationum legatis, quos in urbem admittere nolebant, senatus dabatur.* Hic locus Beckerum ita torsit, ut negaret eum adhiberi posse, ante quam demonstraretur, quis fuisset ille Nicostratus¹. Quod quanquam ignoro cum Beckero, tamen, quisquis fuit is qui scripsit de senatu habendo, rem bene novisse eum arbitror resque ipsa demonstrat. Novit enim senaculum ad portam Capenam, cuius exigua tantum notitia superest²; deinde optime distinguit curiam et senaculum sequiori aetate saepe confusa, nam senaculum citra aedem Bellonae diversum ab aede Bellonae, in quam senatus frequenter vocabatur, est *brevis area a tergo templi* (Ovid. Fast. VI, 205 [*a templo brevis area* die maßgebenden Handschriften]), unde fecialis hastam iaciebat. Senaculum enim non erat locus tectus, sed area³, ea, ni fallor, ubi senatores consistebant, cum curia nondum esset⁴. Huiusmodi areas Nicostratus tres novit, inter quas fuisse notissimum senaculum prope curiam Hostiliam quis dubitabit praeter Beckerum? Imo primo loco ponere debuit et posuit etiam, situm adiiciens *inter Capitolium et forum, ubi nunc est aedis Concordiae*. En testimonium gravissimum, quo uno peractum est de vero comitii loco. Sed accedit aliud simillimum. Varro V, 32, postquam verba fecit de comitio, curia, rostris, Graecostasi, ita pergit: *senaculum supra Graecostasin, ubi aedis Concordiae et basilica Optima*. Putaveris satis aperte indicasse auctores gravissimos Varronem et Festum, ubinam senaculum fuerit. At Beckerus cum hoc loco de senaculo notissimo sermonem esse negare non posset, apud id aedem Concordiae finxit alias non memoratam; uti Nicostrati testimonio permotus, ubi est aedis Concordiae clarissima, senaculum aliquod ceterum ignotum fingere coactus est. At quaenam haec est licentia verique reiiciendi furor? Refutat eum ipse Nicostratus, qui plus quam

1) p. 286 n. 469.

2) Liv. XXIII, 32. Becker p. 517.

3) Becker p. 286.

4) Id convenire videtur pristinae simplicitati videnturque postea inventae curiae, ut iudicia primum in foro, postea in basilicis fiebant. Quod indicat Val. Max. II, 2, 6 senatores in senaculo expectasse, donec a magistratu in curiam vocarentur, non improbo, sed posteriori tempori tribuo [Staatsrecht 3 S. 914].

tria senacula fuisse negat. — Denique si quaerimus accurate, quomodo curia, senaculum, Graecostasis in monte Capitolino se exceperint, addendi sunt duo loci Macrobbii et Livii. Ait ille Sat. I, 8: (Saturnus) *habet aram et (= etiam) ante senaculum*, quam aram Festus collocat *in imo clivo Capitolino* (v. Saturnia [p. 322]), Dionysius *παρὰ τῆ ῥίξῃ τοῦ λόφου κατὰ τὴν ἄνοδον τὴν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς φέρουσαν εἰς τὸ Καπιτώλιον* (I, 34). At haec, quamquam optime conveniunt cum eo quod iam vidimus, senaculum fuisse, ubi postea fuit aedis Concordiae, tamen novi nihil docent. Maioris momenti sunt Livii verba XLI, 27: (censores curaverunt) *porticum ab aede Saturni in Capitolium ad senaculum ac super id curiam*¹. Apparet curiam ibi fuisse, ubi postea tabularium aedificatum est, etsi non occupaverit totam tabularii aream, super aedem Concordiae. Ad eam porticus pervenit, quae iuxta aedem Saturni ducta senaculum transibat; quam diversam fuisse a porticibus *in latere clivi dextra* [überliefert ist *dextrae*] *subeuntibus* (Tacit. Hist. III, 71) contra Bunsenium (III, 2, 10) recte notavit Beckerus (p. 391). Eae enim fuerunt in monte qui nunc dicitur Caffarelli, neque porticum, quam Livius commemorat, post aedem Concordiae perfectam mansisse arbitror. — Ita intelligitur, ubi fuerint curia et senaculum; nempe illa, ubi nunc est pars tabularii dexterior intuenti a foro, hoc sub ea, ubi nunc est aedis Concordiae. Quod attinet ad Graecostasin sive Vulcanal, fuisse id infra senaculum docemur a Varrone; unde quamquam accuratior definitio infra (VII) dabitur, iam hoc loco intelligitur intercessisse clivum Capitolinum, quem adhuc videmus, inter Graecostasin atque

293 senaculum sive aream aedis Concordiae². Continuabat igitur Graecostasis comitium neque ullo vico separabatur; unde facile explicatur, quod mire Beckerum impedivit, quod dicitur Graecostasis a Varrone *a comitio locus substructus*. Quibus cognitis datur etiam ultra procedere atque imaginem huius loci proponere magis certam et vividam quam ullius praeterea superest. Primum enim, qui stat in foro, prope arcum Severi a sinistra infra clivum Capitolinum conspiciet aream satis amplam leniter inflexam quindecim pedes supra forum emin-

1) i. e. ad senaculum et ad curiam super senaculum sitam. Beckerus p. 402 male *curiam* refert ad *curaverunt*, non ad praepositionem *ad* et, quod gravius est, ex hoc uno loco tertiam curiam a Calabria in Capitolio Hostiliaque in comitio diversam arguit, quam cum senaculo eius aedaeque Concordiae iubemus exulare.

2) Diversus, etsi vicinus, est locus Tiberi propior, qui apud auctores dicitur *sub aede Saturni*. Becker p. 314 n. 558, 343 n. 639, 359 n. 675. Ibi fuit milliarium aureum, quod minime esse molem latericium adhuc ad arcum Severi conspiciam recte notavit Beckerus post Caninam [vgl. Hülsen, Forum² S. 75].

tem gradibusque cum eo coniunctam. En locus a comitio substructus. Deinde in arcu Constantini hanc partem fori Capitolio suppositam repraesentari acute vidit Canina. Ibi a sinistra propter arcum Severi sculpta sunt rostra cancellis ornata staturisque in columnis positae decora, unde imperator populum alloquitur¹. At e Vulcanali, quod a Graecostasi non esse diversum Beckerus bene ostendit, magistratus saepissime cum populo agebant. Denique in eodem Vulcanali cum alia monumenta erant (Gell. IV, 5), tum effigies columnis impositae (Fest. p. 290 v. statua), quales cernuntur aliquot sculptae in arcu Constantiniano.

IV. Minus speciosum, sed non minoris momenti est, quod ait Liv. XXXIV, 45: *in foro et comitio et Capitolio sanguinis guttae visae sunt*. Comitium medium fuisse inter forum et Capitolium non obscure indicatur. — Eodem pertinet quod Camillus, cum post plebem patriciis reconciliatam templum facturus esset, *εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ τὴν ἐκκλησίαν ἀποπτον*², id fecit in monte Capitolino³; quis enim credit Camillum patricium ipsum principemque optimatum templum in forum plebeium spectans aedificaturum fuisse?

V. Quod attinet ad aedem Concordiae, complurium mentio fit apud auctores eodem paene loco sitarum. Ut omittamus delubrum Concordiae Novae, quod senatus cum curia Iulia faciendum decrevit⁴ — incertum enim est num perfectum ubique situm fuerit —, nominantur Cn. Flavii aedicula aerea facta in Vulcanali sive in Graecostasi⁵, aedis (ἱερὸν) Concordiae facta a M. Furio Camillo in Capitolino monte (supra n. IV); aedis Concordiae *in arce* locata bello Punico secundo⁶; denique aedis Concordiae post C. Gracchi interitum ab Opimio aedificata *ἐν ἀγορᾷ*⁷. Omnino videtur mos fuisse Romanorum, ut, sicuti post sedatas turbas civiles Concordiae aedem aediculamve ponerent, eam collocarent ad forum testem ut discordiarum, ita pacis restitutae. At ut Concordia vere forum intueretur, spectare

1) Bunsen, Beschreibung Roms III, 2, p. 102. 115. In Curioso Urbis Romae reg. VIII *rostrae tres* nominantur, quod recte, ut puto, Beckerus p. 360 accepit de Iuliis rostris, rostris sub veteribusisque Capitolinis.

2) Plutarch. Camill. 42.

3) Ovid. Fast. I, 641. Becker p. 312 n. 549.

4) Dio XLIV, 4. Becker p. 335 n. 614.

5) Liv. IX, 46; Plin. XXXIII, 1, 6. Becker p. 289 n. 480, cf. p. 312 n. 550.

6) Liv. XXII, 33; Fast. Praenest. [Febr. 5, C. I. L. I² p. 233]: *Concordiae in arce feriae*. Becker p. 409 n. 318.

7) Appian. B. C. I, 26. Becker p. 309 n. 542 [über diese Tempel vgl. Ges. Schrift. IV S. 153].

debut ad partem fori maxime insignem, id est ad comitium¹, itaque non dubito, quin haec templa omnia in ea parte montis Capitolini sita fuerint, quae ad comitium conversa est. De aedicula Flaviana ambigi non potest, ubi fuerit; item Furianam aedem Ovidius in eo loco ponit, ubi Tiberius Concordiae aedem, cuius miseris reliquias videmus, magnificentissime struxit. Ipsam Camilli aedem haud magnam fuisse suspicor, sed aediculam, uti Flaviana, quae et ipsa dicitur aedis; idem probo de aede tertia *in arce* facta, id est in ea parte montis quae nunc appellatur Araceli². Ita explicatur, quod is locus, qui antiquitus erat senaculum, post eas factas appellatur *area Concordiae* eadem plane ratione, qua Graecostasis antiqua a Vulcani aedicula dicitur *area Vulcani*³. Contra Cicero aream Concordiae non novit eoque loco commemorat templum Concordiae gradusque eius⁴, quod satis indicare videtur ab Opimio remotis parvis istis sacellis eo loco primum factum esse templum, quanquam aliud placuit Beckero⁵. Idem Opimius prope Concordiae templum fecit etiam basilicam, quam suo nomine appellavit Opimiam. Auctor est Varro: *senaculum, ubi nunc est aedis Concordiae et basilica Opimia*. Quod hunc locum in dubium vocavit Beckerus p. 309, quasi eo solo haec basilica commemoratur, fecit is quidem fortiter, sed hic fortem fortuna minime adiuvit. Graviter enim se errasse ipse intelliget, cognitis lapidibus Marinianis (atti p. 212 [C. I. L. I, 1067. 1068 = VI, 2339. 2338]), quibus commemorantur MENOPHILVS LVCRETIANVS SERVOS PVBLICVS EX BASILICA OPIMIA et MENOPILVS ALF. SER. PVB. EX BASILICA OPIMIA. Quibus optime Varronis verba defenduntur. Hoc tamen non asseveraverim basilicam illam Concordiae Opimianae adiacentem superstitem fuisse tempore imperatorum; lapides enim sine dubio ad tempus reipublicae liberae spectant et verisimillimum est aedi Concordiae a Tiberio restituae et amplificatae locum antiquitus basilicae Opimiae datum insuper cecidisse.

1) τὸ ἡγχιώτατον χωρίον τῆς ἀγοῆς Dion. I, 87; III, 1. — τὸ φανερώτατον τῆς ἀγοῆς Dion. II, 29.

2) Arcem hanc fuisse, non collem Tiberi propiorem cum Beckero aliisque censeo.

3) Liv. XXXIX, 56: *sanguine pluisse in area Concordiae*. XL, 19: *in area Vulcani et Concordiae sanguinem pluit*. Iul. Obseq. 59: *in area Vulcani per biduum, in area Concordiae totidem diebus sanguinem pluit*.

4) Cic. Philipp. VII, 8.

5) Scilicet fuisse tria templa Concordiae, aliud in arce, aliud Furianum prope clivum Capitolinum, denique aliud in Vulcanali Opimianum, quod successisset in locum aediculae Flavianae.

VI. Quod si recte coniecimus, curiam inde ab a. DCXXXII aedes Concordiae ante eam exstructa a foro separabat, quod minus commodum usum eius reddidisse credibile est. Neque dubito, quin haec causa sit, cur senatus frequentissime vocaretur in aedem Concordiae. Post aliquot annos deinde locus curiae videtur esse mutatus. Ex quo enim tabularium eo loco factum est, ubi nunc cernitur, curia Hostilia locum suum retinere non potuit. Accedit, quod a Cornelio Sulla curia Hostilia renovata est (*μετεσκεύαστο*)¹ neque eodem quo antea loco. Plin. XXXIV, 6, 12: *cae* (statuae Pythagorae et Alcibiadis *in cornibus comitii* positae) *stetere, donec Sulla dictator ibi curiam faceret*. Unde apertissimum est curiam non eodem loco, quo antiquitus fuerat, tunc repositam esse, sed commodiori propiusque comitium. Optime cum his rationibus anni consentiunt; perfectum est tabularium a Q. Catulo eos. anno ab u. c. DCLXXIII curiaque facta a Sulla dictatore circa a. DCLXXIII. — Curiam a Sulla in ipso comitio collocatam esse sive totam sive partem Plinius auctor est. Ei convenit, quod ab Asconio ad Mil. 5 p. 43 Orell. [p. 37 Kiessling] dicuntur rostra quae erant in fori et comitii finibus *prope iuncta curiae* eademque a Varrone l. c. et Diodoro XII, 26 dicuntur *ante curiam* sita; item quae narrantur de Clodii corpore in foro in ipsa curia cremato, quae omnia ut minime convenirent curiae in loco tabularii sitae, optime intelliguntur de curia in ipso comitio posita. Accuratissime vero locum curiae prodit Varro, cum Graecostasin et sub senaculo et *sub dextra curiae* esse notat. Graecostasis ubi fuerit vidimus, nempe sub aede Concordiae a sinistra arcus Severi venienti a foro; quae si erat sub dextra curiae, curia aut fuit, ubi nunc est arcus Severi, aut in ea fori parte, ubi est basilica Aemilia, certe *in cornibus comitii*, ut ait Plinius, id est in angulo. Rectius collocatur in eo ipso loco, ubi nunc est arcus; ita enim et simplicius dicitur Graecostasis ei sub dextra esse et locus relinquatur basilicae Porciae, quam ex altero latere fori prope basilicam Aemilianam fuisse mox videbimus (VIII). Haud magnum aedificium fuisse crediderim, cum curiam Iuliam quoque splendidiorem sane et ampliorem exiguo loco contentam fuisse appareat. Graecostasis a Sulla non est mutata. — Ceterum quod ait Varro *sub dextra curiae* Graecostasin fuisse, arguit curiam supra hanc eminuisse, quod confirmant verba Ciceronis pro Flacco 24: *speculatur atque obsidet rostra vindex temeritatis et moderatrix officii curia*. Cum clivus Capitolinus sub arcu Severi septem pedibus supra forum emineat, fortasse explicatio petenda est a substructionibus curiae eo loco adhuc apparentibus. — Curia a Sulla

1) Dio Cass. XL, 50. Becker p. 310 n. 544.

facta auctore Caesare u. c. DCCVIII sublata est eoque loco senatus templum Felicitatis faciendum censuit; quod si perfectum est, parvula aedicula fuisse videtur, neque enim quisquam eam postea commemorat.

VII. Iam videamus, quid dicendum sit de loco Plinii vexatissimo VII, 60: *post aliquot annos adiectus est et meridies accenso consulum* 296 *id pronuntiante, cum a curia inter rostra et Graecostasin prospexisset solem.* Quae verba quomodo explicarentur a Beckero, nunquam satis mirari potui. Curia, inquit, ad meridiem spectaverit necesse est itaque sita fuit in fori latere septentrionali. Mitto, quod ea pars fori, quae Suburae proxima est, non septentrionalis est, sed inter orientem et septentrionem; hoc non intelligo, cur ab hac sola parte meridie solem prospicere possim. Nominantur enim duo loca, inter quae sol conspici debuit itaque minime necessarium est locum, unde prospicitur, directo oppositum esse meridiei, modo is sit, unde convertens me paullulum medii diei solem videam. Quare etsi refutatur hoc loco Plinii opinio eorum, qui curiam ibi ponunt, ubi medio die sol a tergo est, tamen minime eo accurate indicatur qua in parte fori curia fuerit. Sed accedunt alia longe graviora et viro κοικκοιότω plane indigna. Comparans Varronis verba Graecostasin fuisse sub dextra curiae cum Plinianis, Beckerus bene intellexit nullo modo ea posse conciliari; nam Graecostasis si erat ad dextram curiae, qui prospiciebat inter rostra et Graecostasin, ad occasum se convertebat, non ad meridiem. Quid ille? »Necessario putandum est Varronem id dixisse *sub dextra*, quod a comitio intuenti erat a dextra«. Ita sub dextra fit quod est sub sinistra! Neque tamen animadvertit vir ceteroquin acutus, ita dicendum fuisse: *cum a curia inter Graecostasin et rostra prospexisset solem* neque, ut dixit Plinius, *inter rostra et Graecostasin.* Nam Graecostasis si est a sinistra curiae curiaque, ut opinatur Beckerus, sub novis, Graecostasis orienti, rostra occasui propiora sunt itaque, cum agitur de meridie inveniando, illa prior appellanda erat. Sed haec hactenus, quae libenter praeterissem, nisi utile esset demonstrari de rebus topographicis non Romae solum posse errari. — Ad rem ipsam quod attinet, iam vidimus de alia curia Varronem, de alia Plinium loqui; quanquam de vetere Hostilia quoque recte dici potuit sub dextra eius, sed longius remotam fuisse Graecostasin. Sed Varronem huius rei auctorem non habemus et versandum est in interpretandis solis verbis Plinianis. Cum fori latera non quatuor regionibus caeli opposita sint, septentrioque et meridies in angulis potius quaerendi, ut haec sit fere ad arcum Titi, ille ad carcerem Mamertinum, quam optime situs curiae supra demonstratus ad id convenit, quod meridies de gradibus eius cernebatur; tabula-

rium enim supra aedem Concordiae ipsi meridiei multo magis oppositum est quam is locus, qui Beckero placuit. Ante eam erant rostra, paulo dextrorsum Graecostasis, inter quae sol pergens medium diem indicabat, itaque rectissime rostra priora nominantur.

VIII. Iam videamus de basilica Porcia, quae tota pendet ex curia. Ait Plutarchus de Catone agens [c. 19]: *ὑπὸ τὸ βουλευτήριον τῇ ἀγορᾷ παρέβαλε;* contra Asconius in Mil. p. 34 [p. 29 Kiessl.] agens de funere Clodiano: *quo igne et ipsa quoque curia flagravit et item Porcia basilica, quae erat ei iuncta, ambusta est.* Quod inter hos auctores minus bene convenit, id ex iis quae supra docuimus facile explicatur. Loquitur enim Plutarchus de curia antiqua in loco tabularii sita, quae erat supra Porciam basilicam, Asconius de curia Sullae, quae erat in cornibus comitii, ubi nunc est arcus Severi, eaque fuit iuncta basilicae Catonis¹. Non recte dubitavit Beckerus p. 360, num haec basilica ad ipsum forum pervenerit, diserte enim ait Plutarchus: *τῇ ἀγορᾷ παρέβαλεν.* Praeterea quatuor tabernas, quas Cato in publicum emit, ut basilicam aedificaret, (Liv. XXXIX, 44) ad forum fuisse putandum est, domumque, quam Maenius vendidit Catoni, ad forum fuisse auctores sunt (schol. Cruq. ad Hor. Sat. I, 3, 21). De loco ambigi non potest; curia Sullae cum in angulo comitii esset, basilica ei iuncta primum aedificium in ea parte, quae dicitur sub novis, fuerit necesse est inter curiam et basilicam Aemiliam. Denique Beckerus dubitationem movet, num fuerit Porcia basilica sub imperatoribus, cum amplius non nominetur. At commemoratur postea, ni fallor: Curiosum enim Urbis cum in reg. IIII a Velia usque ad basilicam Aemiliam aedificia foro adiacentia nominasset, in reg. VIII reliquos fines demonstrat Capitolinum versus et Palatinum montem incipitque ita: *basilicam argentariam. Templum Concordiae et Saturni et Vespasiani.* Basilicam istam argentariam in breviario *vasculariam* dici egregie Marinius demonstravit (atti p. 248), vascularios enim non fictilia, sed argentea aureave vasa confecisse commemorarique in lapide *aurarium et argentarium de basilica vascularia* [C. I. L. XI, 3821 = Dessau 7701]. Sita fuit, ut docet notitia, inter Aemiliam et Concordiae templum. Accedit, quod in ordine Romano Benedicti itur *per clivum argentarium* (i. e. salita di Marforio) *inter insulam eiusdem nominis et Capitolium;* erat igitur insula argentaria ab arcu Severi Suburam versus ibique basilicam argentariam fuisse consentaneum est.

1) Becker p. 277 his locis usus est, ut Sullam eo quo fuerat loco curiam restituisse demonstraret. Quod valeret, si Plutarchus et Asconius eundem situm indicarent; at ille sub curia, hic iuxta curiam basilicam ponit, quod non est idem.

Cf. Becker p. 413. Cum igitur et Porcia et argentaria basilica eodem plane loco ferantur fuisse, unam eandemque basilicam duplici nomine alio ab auctore, alio a negotiis ibi solemnibus desumpto appellatam esse suspicamur. Cui favet, quod in hac parte fori olim fuerunt tabernae argentariae (Becker p. 295 sq.), quarum quatuor Catonem emisse, ut basilicam faceret, supra vidimus. Postea argentarii videntur stetisse in basilica, ut antea in tabernis, unde aurarium de hac basilica commemorari supra vidimus. De ea cogitavit Varro, ubi ait (apud Nonium v. tabernae [p. 532]) ex tabernis factas esse basilicas, et ad eam refero quoque versum Plauti Curcul. IV, I, 11 quamvis corruptum et obscurum: *ditis damnosos maritos sub basilica quaerito*, nam praeter Porciam Plautus basilicam non novit. Fortasse *S* quasi male geminata deleta scribendum est *dites damnosos marito sub basilica quaerito*, quod non male quadrat in argentarios iuvenibus matronas corrupturis mutuo pecuniam praebentibus. Ita intelligitur, cur basilica modo Porcia modo argentaria appellata sit. — Quod si recte haec disputata sunt, non minimum argumentum id esse puto de curia verum me vidisse. Ceterum eo loco, in quo Porciam basilicam collocavimus, ad S. Martinam a Flaviano praef. urb. post Chr. a. CCCIX institutum est *secretarium senatus* (Cf. Becker p. 354); certe inscriptio [C. I. L. VI, 1718, vgl. 31 911 = Dessau 5522] sive, ut aiunt, ad S. Martinam reperta est, sive, ut crediderit aliquis, in ea ecclesia tantum extabat, id indicare videtur, quanquam nihil vetat id paulo alio loco propius ad Suburam collocare. Ut tamen demus re vera eo ipso loco usum esse praefectum, ut secretarium faceret, partem tantum basilicae ad hanc rem eum usurpasse puto; basilica enim in medium usque aevum mansisse videtur.

IX. Pendent porro ex basilica Porcia Lautumiae, in quibus Cato duo atria emit, ut basilicam faceret (Liv. XXXIX, 44). Fuerunt igitur sive sub monte Capitolino sive in imo monte ea parte, ubi est carcer Mamertinus. Quod confirmat et Varro, cum ait eas appellatas esse *quod hic quoque in eo loco lapidicinae fuerunt* (V, 32 [p. 151 Sp.]), et Livii descriptio incendii XXVI, 27 — *argentariae, quae nunc novae appellantur, arsere; comprehensa postea privata aedificia — neque enim tum basilicae erant — comprehensae Lautumiae forumque piscatorium*. Oritur incendium sub clivo itaque progreditur, ut sinistrorsum quoque latius saeviat. Unde apparet Lautumias, cum prius arserint, propius abesse a Capitolio quam forum piscatorium, quod erat post basilicam Aemiliam (Becker p. 267). Beckerus cum p. 262sq. Lautumias collocaret pone templum Faustinae, neque explicavit, quae lapidicinae ibi cogitari possent, neque cur Lautumiae ante forum

piscatorium arderent. Quod igitur Beckerus multis argumentis coarguit Lautumias diversas esse a carcere Mamertino, id ita concedimus, ut Lautumias et carcerem eodem fere loco fuisse arbitremur, fortasse aedificia aliquo modo coniuncta.

X. Antequam procedamus ad ea, quae Caesar et post eum alii Imperatores in foro mutaverunt, agendum est de quibusdam rebus, quarum commemoratio ad plenam fori, quod fuit liberae reipublicae tempore, notitiam videtur pertinere. *Rostra* iam supra (VI) vidimus fuisse ante curiam loco paullo inferiori satis vicina et prope iuncta curiae: quae verba Asconii tamen ita accipienda sunt, ut opposuisse eum *rostra*, quae suo tempore erant, longe a curia remota veteribus istis curiae adiacentibus non obliviscamur. Erant enim *rostra* antiqua sita in confiniis fori et comitii¹ sive, ut ait Dio XLIII, 49, in medio fere foro (sensu latiori scil.), itaque separabantur a curia, quae porrecta erat in ipsum comitium tota comitii latitudine, quatenus curia eam non occupaverat. Porrigebatur itaque comitium ad medium fere forum; accuratius id definiri potest ope scholiastae Horatiani ad Hor. Sat. II, 3, 18, qui medium Ianum collocat *prope basilicam Paulli vel pro rostris*. *Rostra* igitur ante basilicam Aemiliam fuerunt. Ipsiis medii Iani vestigia, quae Labacco reperit inter S. Adrianum et Faustinae templum, contigit felici casu,*²) cum ita cum alia multa tum fines fori et comitii cum aliqua certitudine determinentur. Quaesitum denique est, quamdiu *rostra* eo loco manserint; constat enim 299 ea esse transposita fuisseque tempore Augusti *sub veteribus* (Suet. Aug. 100). Ait Dio de C. Caesare XLIII, 49: *καὶ τὸ βῆμα ἐν μέσῳ τοῦ πρότερον τῆς ἀγορᾶς ὄν ἐς τὸν νῦν τόπον ἀνεχωρίσθη*. Putaveris satis aperte locutum esse gravissimum auctorem, nihilo minus impugnatur a Beckero p. 337 sq. qui rostrorum transpositionem tribuit Augusto. At tacet monumentum Ancyranum, cui ipse Augustus quae fecerat omnia intulit neque parum eius silentio confirmatur testimonium Dionis. Cui si fides habenda est, sane Beckerus admodum haeret; nam si *rostra* Caesar transposuit, ea *rostra*, ante quae corpus eius crematum est (Liv. epit. 116), nova fuisse putanda sunt, cumque Appianus B. C. II, 148 id crematum esse in foro ante regiam scribat, certissimum est nova *rostra* fuisse sub veteribus ante regiam, id est eo ipso loco, in quo a Beckero vetera collocantur². Quam bene vero

1) Becker p. 279. Argumento est quod de his *rostris* oratores cum populo agebant primum in comitium, postea in forum conversi.

*) [So in der Vorlage; zur Sache vgl. Hülsen, Röm. Mitteil. 17, 1902 S. 47.]

2) Quae praeterea affert Beckerus p. 337, cf. p. 224, ut Ciceronem contra Antonium non ex novis *rostris* verba fecisse demonstret, refutatione non in-

haec cum nostris conveniant, nemo non videt. Antiquissimum *tribunal* ubi fuerit non constat; Libonianum id non fuisse supra demonstratum est (I). Quae praeterea in foro commemorantur tribunal Aurelium (Becker p. 290 n. 487. 324.) tribunalque quoddam in medio foro (Cic. ad Qu. fr. II, 3) neque num fuerint diversa, neque ubi fuerint, neque num referenda sint ad tribunal quod fuit in comitio (Becker p. 280), exploratum est. — Una indicatio superest a Beckero (Nachtrag p. 58) allata, quod Dionysius III, 71 Attum Navium cotem secuisse refert in tribunali. Inde effici videtur apud puteal Navii fuisse tribunal. At haud scio an erraverit Beckerus $\beta\eta\mu\alpha$ interpretans tribunal, cum rostra ita appellentur. Porro videndum est de *sacro Cluacinae*. Id fuisse ad tabernas novas, id est prope arcum Severi, recte demonstravit Beckerus p. 348 ex Liv. III, 48; non recte reiecit, quod efficitur ex duabus fabulis coniunctis, comitium ita appellatum esse, quod Romulus et Tatius in eo post pugnam coissent (Beckerus p. 273); tum apud signum Cluacinae Romanos Sabinosque depositis armis se purgavisse (Plin. XV, 18, 36): fuisse signum Cluacinae Veneris in comitio. Iam vero invento haec nova accedit confirmatio. *Tabernas* etiam ad comitium, non ad forum factas esse contra Beckerum non obscure indicat Dionysius III, 67; cf. Beckerum p. 284 n. 463.

XI. Magis implicata sunt quae traduntur de Atti Navii statua, de puteali supra cotem et novaculam imposito, denique de fico Ruminali (Becker p. 291 seq.), quae omnia in comitio fuisse constat. Puteal hoc non fuisse Libonianum ambigi non potest, cum auctores
 300 id ita commemorent, ut fama magis quam oculis se de eo certiores esse factos prodant. Cic. de divin. I, 17 *cotem — defossam in comitio supraque impositum puteal accepimus*. Liv. I, 36 *cotem eodem loco sitam fuisse memorant*. Statuam Livius ait fuisse *in comitio in gradibus ipsis ad laevam curiae* et ne dubitetur, de quam curia id accipiendum sit, accedit Plinius XXXIV, 5, 11: *Atti Navii statua fuit ante curiam — basis eius conflagravit curia incensa P. Clodii funere*. Cum et Livius et Plinius loquantur de eadem statua, quae eorum tempore iam interierat, eandem etiam curiam nominare putandi sunt, nimirum curiam Hostilium Sullae. Optime convenit, quod hanc in ipso comitio fuisse scimus; ita Atti statua quanquam in gradibus curiae, in comitio tamen fuit, ubi eam ideo collocare cogimur, quod puteal in comitio factum (Cic. l. c.) *eodem loco*, quo statua, a Livio digent. — Ceterum Regia quamdiu fuerit, non constat; non absimile videtur a vero eam, cum sub Nerone conflagrasset, non esse reffectam eiusque in area factam esse a Domitiano aedem Minervae; Becker p. 355.

ponitur. Videtur simile quid huic statuae evenisse, quod statuis Pythagorae et Alcibiadis in cornibus comitii positis, quas a Sulla curia ibi facta remotas esse supra notavimus. Atti statuam et ipsam locum curiae destinatum impediendum cum remove religio esset, in ipsos gradus recepta videtur esse. Ut haec omnia facile explicantur, ita difficultatem habet, quod Dionysius (III, 71) hanc statuam funere Clodiano incensam in foro ante curiam vidisse se refert. Curia haec non potest non esse Iulia, quam mox demonstrabimus fuisse a sinistra basilicae Iuliae; statua vero, nisi subest error aliquis, restituta et antiquo loco reposita videtur, praesertim cum puteal a Dionysio dicatur fuisse *ἀλίγον ἄποθεν*. Neque pugnat inter se fuisse statuam cum a laeva curiae Hostiliae, tum ante curiam Iuliam; utrumque convenit in locum paulo ante arcum Severi, modo cogitemus ex altera parte fori basilicam Porciam fuisse sane neque amplam neque splendidam, ideoque minus aptam, ad quam statuae locus indicaretur. Ceterum si quis hanc difficultatem ita expediet, ut statuae locum mutatum esse eamque, cum antea in ipso puteali fuisset, iam in vicino e regione curiae Iuliae collocatam esse statuam, non mihi displiceat haec fortasse simplicior ratio. Denique ficum Ruminalem, quae a Palatio in comitium Atti Navii miraculo transposita credebatur, Dionysius prope statuam fuisse dicit, ut et ipsa in angulo comitii inter basilicam Porciam et arcum Severi esset. Cui rei apprime convenit, quod lupa illa antiquissima hodieque in Capitolio existens, si fides est Flaminio Vaccae, reperta est ad arcum Severi¹; hanc enim fuisse sub ficu nemo ignorat. Quare cum et fulminis vestigia et locus, ubi reperta est, eo ducant ut lupa Capitolina ea ipsa credatur, quam Cn. et Q. Ogulnii aediles u. c. CCCCLVIII ex aere multaticio sub ficu Ruminali dedicaverunt, iam nihil obstat, quominus verum putemus, quo, quicumque animus antiquitatis religione percellitur, sua sponte fertur. Equidem ex his quaestionibus topographicis, quas spinarum plus habere quam fructuum plerique consentiunt, satis magnum recepisse me arbitror, si contulero aliquid, quo hoc signum genuinum esse arguam, quod, etsi horridum et incultum, tamen magis commovit animum meum quam pulcherrima quae circumstant simulacra.

301

XII. Denique ut quasi coronam operi imponamus, afferemus locum Plauti bellissimum, ubi, quod suo tempore erat forum, vividis

1) Montfaucon diar. Ital. p. 172 [jetzt bei Schreiber, Ber. d. sächs. Ges. d. W. 1881 S. 57]. Quod alii eam inventam tradiderunt apud S. Theodorum (Platner III, 1, 118), ideo minorem fidem habent, quod ibi ficum Ruminalem lupamque olim fuisse tum vulgo credebant. [Daß über die Auffindung der Wölfin nichts überliefert ist, hat Stevenson, ann. d. inst. 1877 S. 375 ff. nachgewiesen.]

coloribus depinxit. Quod adhuc nemo potuit, ut ordine omnia a Plauto recenseri demonstraret, nobis ita successisse apparebit, ut ipsi miraremur. Ita scribit poeta Curcul. IV, I, 9 sq.*)

- Qui periurum convenire volt hominem, mitto in *comitium*;
 10 Qui mendacem et gloriosum, apud *Cloacinae sacrum*.
 Ditis damnosos marito sub *basilica* quaerito;
 Ibidem erunt scorta exoleta quique stipulari solent;
 Symbolarum collatores apud *forum piscarium*.
 In *foro infimo* boni homines atque dites ambulant.
 15 In *medio propter canalem*, ibi ostentatores meri.
 Confidentes garrulique et malevoli *supra lacum*,
 Qui alteri de nihilo audacter dicunt contumeliam
 Et qui ipsi sat habent quod in se possit vere dicier.
 Sub *Veteribus* ibi sunt qui dant quique accipiunt fenore.
 20 *Pone aedem Castoris* ibi sunt subito quibus credas male.
 In *Tusco vico* ibi sunt homines qui ipsi sese venditant.
 In *Velabro* vel pistorem vel lanium vel aruspicem
 Vel qui ipsi vortant vel qui aliis ut vorsentur praebeant.
 [Ditis damnosos maritos apud Leucadium Oppiam]

Ut omittamus ultimum versum, quem male repetitum esse ex v. 11 apertum est, omnia recte se excipiunt, modo *comitium*, quod primo loco nominatur quasi praestantissima fori pars, sub clivo Capitolino fuisse concedatur. Iam sequitur a sinistra *Cloacinae sacrum*, quod vidimus esse apud arcum Severi (X), deinde *basilica Porcia*, sita ante basilicam Aemiliam, tum *forum piscarium*, ubi postea facta est basilica Aemilia, denique *forum infimum*, quod, etsi alias non nominatur, optime tamen accipitur de ea parte fori, quae longissime abest a clivo Capitolino. Ibi enim ad templum Faustinae re vera forum est *infimum*. Postquam recensuit quae sinistra ad forum erant, in *medio foro* nominat canalem ceteroquin ignotum (cf. Becker p. 328) pergitque ad dextram partem, ubi primo loco est locus quidam *supra lacum*. Qui lacus non potest esse neque Curtius, neque Iturnae, cum neuter colli subiectus sit; optime intelligitur de lacu Servilio, quem Festus p. 290 ait fuisse in principio vici iugarii continentem basilicae Iuliae; is enim fuit sub clivo Capitolino. Cf. Seneca prov. 3 *videant largum in foro sanguinem et supra Servilium lacum — senatorum capita*. Ita Plautus a dextra quoque incipit sub Capitolio pergitque
 302 deinde ad *veteres*, mox ad *aedem Castoris*, quibus adiungit quae his continentia Tiberim versus sequebantur, Tuscum vicum atque Velabrum. Quae cum omnia sint notissima, hoc tamen inde efficitur Plautum, ut bonum poetam facere oportet, quidquid appellat, posuisse

*) [9 *ito* für *mitto* schreiben, mit Gruter Leo und Götz — 11 *maritos* ist überliefert — 23 *vorsant* und *ubi vorsentur* schreibt Leo. Vgl. zu der Stelle Hülsen, Röm. Mitteil. 8, 1893 S. 282 ff.]

ordine neque temere, ut alii opinati sunt, locorum recensum effudisse.

XIII. Curiam Iuliam a Caesare eodem loco quo fuit Hostilia Sullae factam esse, quod quidem Dio Cass. XLV, 17 videtur indicare, optime Beckerus p. 331 n. 609 reiecit, eo motus, quod curia Iulia profano loco facta est (Gell. XIV, 7), ut templum ibi constituere necesse esset. Ubi constituta sit, eius rei exigua memoria ad nos pervenit, sed tamen quae sufficiat ad locum indagandum. Fuisse eam sive *in comitio* sive *παρὰ τῷ κομιτίῳ* Plinius (XXXV, 4, 10) et Dio Cassius (XLVII, 19) auctores sunt neque falli mihi videor, cum curiam nisi ad comitium Romanos habuisse nego. Certe curiae quaecumque fuerunt, eas diversis quidem locis, sed omnes ad comitium inve eo fuisse et vidimus et videbimus. Accuratus, ubi fuerit curia, indicat pulchrum Propertii carmen (IV, 4), quod incipit:

Tarpeium nemus et Tarpeiae turpe sepulcrum
Fabor et antiqui limina capta Iovis.
Lucus erat felix hederoso consitus antro
Multaque nativis obstrepit arbor aquis
Silvani ramosa domus. — —

Apud eundem fontem postea curiam factam esse ait v. 13:

— — ubi nunc est curia saepta,
Bellicus ex illo fonte bibebat eques.
Hinc Tarpeia deae fontem libavit — —

Iam quaeritur, quinam fons hic sit. Quod primum succurrit esse lacum Iuturnae (Becker p. 298) ad aedem Vestae, quoniam deae Vestae aquam petit Tarpeia, id recte improbavit Beckerus p. 334, cum Vestae non ex lacu Iuturnae quanquam vicino, sed ex fonte Camenarum ad portam Capenam sito aqua peteretur. Praeterea quam Tarpeia colit Vesta diversa est ab ea, cui postea templum dedicatum est ad forum, ut omittam et ad lacum Iuturnae vix comitium porrigi et in ea parte fori templa Vestae et Castoris spatium curiae sufficiens non relinquere (B. 335). — Contra lacum de quo quaeritur non longe a monte Tarpeio abfuisse Propertius etsi non dicit, satis aperte tamen ponit; eo enim a Capitolio aquatum it Tarpeia, cum in foro Sabini castra fecissent eoque quotidie revertitur amore regis capta (v. 23 sq.):

Saepe illa immeritae causata est omina Lunae
Et sibi tingendas dixit in amne comas;
Saepe tulit blandis argentea lilia Nymphis *rel.*

Quae omnia quam optime conveniunt in lacum Servilium (XII) ipsi rupi Tarpeiae subiectum; itaque curia Iulia inter vicum iugarium 303

basilicamque Iuliam media videtur fuisse. Eodem ducit, quod Propertius felicem illum lucum Tarpeium, ubi multam hederam fontis aquae alebant, appellat ramosam domum Silvani. Ficus enim, ait Plinius XV, 18, 20, *fuit ante Saturni aedem Urbis anno CCLX* [die Zahl fehlt in den Handschriften] *sublata sacro a Vestalibus facto, cum Silvani simulacrum subverteret.* Puto eam ficum fuisse in ipso nemore Tarpeio, quod in imo monte supra lacum videtur fuisse, id est ante aedem Saturni. Neque sine causa in eo luco et Tarpeia Vestae sacerdos aquatum ivit et sacrum pro arbore caedenda factum est a Vestalibus. Quae qui reputaverit, et quantum in errorem Beckerus inciderit, cum poetam hanc elegantissimam descriptionem non ex antiqua Urbis forma sumsisse, sed finxisse sibi suspicaretur, intelliget et admirabitur, quanta doctrina vates ingenium suum adjuverit, neque de vero curiae Iuliae loco amplius dubitabit. — Haud scio annon ad hanc etiam pertineant verba Statii silv. I, 1, 29 de statua Domitiani in medio foro posita:

At laterum passus hinc Iulia templa (al.*) tecta) tuentur
Illinc belligeri sublimis regia Paulli.

Ut basilica Paulli a laeva est, ita a dextra sunt Iulia sive templa sive tecta, quibus basilicam Iuliam significari constat, curiam praeterea Iuliam simul comprehendi minime a vero abhorreere videtur, quamquam res incerta est (cf. Becker p. 358). — Multo maioris momenti est, quod Graecostasin imperatorum — nam hanc quoque suo loco motam esse ut rostra et curiam ex Plinio XXXIII, 1, 6 constat, cf. Becker p. 335 n. 614 — notitia collocat inter vicum iugarium et basilicam Iuliam, quo factum est, ut topographi omnes communi consensu eam ponant in eo ipso loco, ubi nos ex Propertio demonstravimus curiam Iuliam fuisse. Quanquam non traditur, a quo Graecostasis ibi facta sit, tamen cum Sulla curiam faciente Graecostasis antiqua locum suum retinuerit (VI), cogimur paene, ut novam hanc Graecostasin coniungamus cum curia Iulia. Quae si recte disputavimus, eundem locum Graecostasi Iuliae attribuit notitia, quam curiae Iuliae Propertius¹, quod quantopere nostras rationes confirmet, malo ab aliis intelligi quam a me praedicari. At ulterius fortasse possumus progredi quodque Augustus in monumento Ancyrano a se factam esse *curiam et continens ei chalcidicum* praedicat, ad curiam

*) [D. h. die Handschriften.]

1) Denique addo aliud, quod indicare satis erit, doctiores explicabunt; coniungendus videtur versus ille, quem supra attulimus, *Saepe illa immeritae causata est omina Lunae cum feriis Lunae in Graecost(asi)*, quarum memoriam Kalend. Pinc. [C. I. L. I² p. 219] a. d. IX. Kal. Sept. servavit.

hanc et Graecostasin referre. Considerantibus nobis, quantum spatium intersit inter vicum iugarium, cuius pavimenti vestigia reperta sunt (Bunsen III, 2, 14), atque basilicam Iuliam, cuius fundamenta adhuc visuntur, sane angusto loco curiam et Graecostasin fuisse apparebit, 304 in quo plus uno aedificio vix recte collocari potuit. Quid autem sit chalcidicum, ipse Beckerus ignorari adhuc dicit (p. 332 n. 610) neque equidem scio;* id video, Vitruvii verba de Chalcidico, ubi de basilicis loquitur, optime convenire ad loci naturam (V, 1, 4): *Sin autem locus erit amplior, in longitudinem [amplior in longitudine, ed. Rose], chalcidica in extremis constituantur*. Sane locus curiae Iuliae destinatus erat *amplior in longitudinem*, ut recte chalcidica reciperet; denique chalcidicum cum videatur fuisse deambulatorium aliquod substructum (*loggia*)¹, Graecostasis omnino ita potuit appellari. Chalcidicum illud sive Graecostasis num ante curiam an pone facta sit, dubitari potest. Quod curia ad comitium sita esse dicitur, parum probat, cum chalcidicum *ei continens* quasi pars curiae esset. Contra Graecostasis cum legatis destinata esset, ut spectarent quae in foro agerentur, curia a foro separari non potuit. Quod videtur verius.

XIV. Curia Iulia, si Beckerum audis, cum Neroniano incendio conflagrasset, non est restituta, sed nova in alio loco a Domitiano facta (p. 346 sq.). Domitianum curiam fecisse multi auctores sunt; at locum esse mutatum minime verisimile videtur. Ait enim Dio LI, 22, Augustum posuisse in curia τὸ ἄγαλμα τὸ τῆς Νίκης τὸ καὶ ῥῶν ὄν, quod Victoriae simulacrum in curia ab aliis quoque commemoratur (cf. Beckerum l. c.). Iam cum Dio idem illud signum, quod Augustus in curia dedicaverat, adhuc videret, curiam neque Neronis incendio consumptam neque loco mutatam esse indicare videtur; quo enim Beckerus confugere cogitur, signum illud ex curia raptum et in nova repositum esse, id audacius est quam verius dictum. Neque placet quod Romani a Nerone ad Domitianum sine curia fuisse dicuntur. Ne tamen iniqui simus in virum illum, qui, quamquam ea acrimonia in alios invehitur, ut quasi omnes lacessiti popularem ei actionem intendere cogamur, tamen cum iudicio satis subtili, tum

*) [Mommsen r. g. d. A². p. 79; vgl. Hülsen, Forum² p. 105].

1) Graecostasis huius duplex pictura exstat, altera admodum mutila inter fragmenta quae ex imagine Urbis antiquae in Capitolio servantur, altera in arcu Constantini; nam ad Graecostasin refero, quod cernitur aedificium arcubus substructum intuenti a laeva. Quantum video — rudis enim sum in his rebus — utraque *loggiae*, ut ita dicere liceat, bene convenit. Neque ineptum erat, quod factum esse ab Ausonio legi alicubi [append. I, 26; I, 48 p. 235 und 242 ed. Schenkl], Homeri ὑπερῶν vertere *chalcidicum* [über Graecostasis und Graecostadium vgl. Hülsen, Röm. Mitteil. 20, 1905 S. 11 ff.].

insigni materiae colligendae diligentia praeclare de his antiquitatibus meruit: ne, inquam, abusi iure talionis et ipsi iniqui simus in eum, quod curiam a Domitiano alio loco relectam esse proposuit, fecit paene coactus. Cum enim complura testimonia certe post Domitiani tempus curiam sub Monte Capitolino fuisse arguerunt, nisi Domitiano hoc tribuebat, corruebant quaecunque de curia Iulia, quae ei est ubi nunc est templum Faustinae, disputaverat sequebaturque ruinam, quidquid ei placuerat de comitio aliisque plurimis locis. Nobis videndum est, num, quae de curia post Domitianum traduntur, ad situm Iuliae convenire videantur, ipsius adversarii testimonio usi, quod, ni alia obstarent, simplicissimum esset curiam Domitiani sive

305 senatum — ita enim hac aetate dici solet — eodem loco collocare, quo antea fuerit Iulia. Beckerus p. 354 sq. senatum Domitiani ad alteram fori partem collocat inter Capitolium et basilicam Aemiliam, usus tribus argumentis. Primum est, quod ad S. Martinam inscriptio reperta est pertinens ad *secretarium senatus* (cf. VIII), modo ibidem reperta sit; nihil enim constare videtur, nisi quod olim in ecclesia S. Martinae asservabatur. Sed ut reperta illo ipso loco sit, ipse Beckerus secretarium senatus a curia omnino esse diversum statuit, neque quidquam impedit, quominus in laeva parte fori Flavianus p. Chr. CCCIX secretarium instituerit, cum curia inde ab Augusti tempore in dextra esset.*) Certe si quis a. 309 curiam loco mutatam atque ad arcum Severi aedificatam esse putabit, non dissentiam; at de loco curiae ante hunc annum altum silentium est in lapide. — Deinde provocavit vir doctissimus ad notitiam, quae in reg. VIII. ita incipit: *forum Romanum Magnum. Continet rostras III. genium populi Romani. senatum. atrium Minervae. forum Caesaris Augusti Nervae Traiani. templum Traiani et columnam — cohortem VI vigilum. basilicam argentariam. templum Concordiae**)* et deinceps ordine progreditur ad aedem Vestae. Omnia hic ordine recenseri existimans, senatus ubi fuerit, inde expiscari conatur; at vereor, ne id ipsum erraverit ordine nominari, quae praecedunt basilicam argentariam, nam deinceps omnia recte se habere nemo ambigit. Ut eligamus tria, quae ubi fuerint, dubitari non potest: rostra, forum Traiani, templum Concordiae: templum medium fuit inter rostra atque forum; cur recensetur tertio loco? Si hic est ordo, vere dixit Beckerus eum esse satis mirum (p. 710). Non praetereundum etiam

*) [C. I. L. VI, 1718 und dazu 31911 = Dessau 5922; vgl. Hülsen, Röm. Mitteil. 8 S. 278 f.]

**) [Mommsen giebt hier den Text des Curiosum; die Notitia hat mehrere Abweichungen.]

est, rostra, quae terna fuerunt, foraque omnia, quotquot hic nominantur, componi, quod vix accidere potuit, nisi quae loco disiuncta erant scriptor brevitatis causa coniunxit. Quid quod fora ita disposita videntur, ut tempore constituta sunt a Caesare usque ad Traianum? Equidem quo saepius de hac re cogitavi, eo magis eo inclinavi, ut in hac regione, quaecunque publica populi Romani aedificia et quasi summarum rerum signa sedesve esse videbantur, ab auctore in principio simul collocata existimarem. Atrium Minervae cur in hac serie nominetur, postea apparebit; sed casu vix videtur factum esse, ut nil nisi rostra, genius populi, curia, fora primo loco recenserentur. Quare missa facienda sunt quaecunque ex hac serie Beckerus extricavit neque credo ullum nisi praeconcepta opinione captum negaturum esse, quae ante basilicam argentariam collocata sint, nullo modo simplicem ordinem locorum recipere. — Quod tertio loco posuit Beckerus, id refutabit magis quam confirmabit eius opinionem. Scriptum est in catal. Imp. Vienn. t. II. p. 247 Roncall. [Chron. min. I p. 148] *arserunt* (regnante Carino) *senatum, forum Caesaris [patrimonium]*¹, *basilicam Iuliam et Graecostadium*, et paulo post tempore Diocletiani: *operae publicae fabricatae sunt senatum, forum Caesaris, basilica Iulia* cet. Quomodo id accipi possit de aedificiis sub monte Capitolino utrimque deletis, equidem non video, cum ignis non perti-

306

nuerit ad templum Concordiae aliaque in medio posita. Imo hic non obscure indicatur et senatum et forum Caesaris continentia fuisse basilicae Iuliae et Graecostadio, quae in dextra fori ad clivum fuerunt itaque hoc incendium argumento est curiam tum quoque eo loco fuisse quo Caesar eam fecerat. Quod si ita se habet, non hoc solum, sed alia complura erravit Beckerus; ita enim constitutae sunt hae quaestiones topographicae, ut ne in minima quidem re impune erraveris. Nos, quantum res permittit, ita de singulis agemus, ut per se quidque cognoscamus neque inventa superstruamus inventis. Et primo quidem loco disputabitur de templo Iani belli pacisque indice, quod ante curiam fuisse Procopius ait Goth. I, 25: *ἔχει δὲ τὸν νεὼν ἐν τῇ ἀγορᾷ πρὸ τοῦ βουλευτηρίου, ὀλίγον ὑπερβάντι τὰ τοῖα φᾶτα· οὕτω γὰρ Ῥωμαῖοι τὰς μοῖρας νενομίμασι καλεῖν.*

XV. Iano *apud forum olitorium* C. Duilium templum struxisse auctor est Tacitus (Ann. II, 49), quo referenda sunt quae leguntur in Kalendariis Capranicorum [= Vallens.: C. I. L. I² p. 240] XVI Kal. Sept., Amiternino [C. I. L. I² p. 243] XV Kal. Nov. *Iano ad theatrum Marcelli*. Eo enim magna pars fori olitorii occupata est (Becker p. 600 sq.). Neque diversus situs est, quem habet Festus p. 285:

1) *Patrimonium* est glossema ineptissimum et apertissimum.

Religioni est quibusdam porta Carmentali egredi et in aede Iani, quae est extra eam, senatum haberi, quod ea egressi CCCVI Fabii apud Cremeram omnes interfecti sunt, cum in aede Iani S. C. factum esset, ut proficiscerentur. Porta enim Carmentalis in ea parte muri fuit, quae est a Capitolio ad Tiberim (Becker p. 136 sq.). Extra hanc portam, sed proxime eam fuit aedes Iani; cum enim *apud forum olitorium*, non in foro esset portae vicino, quasi ad ipsam portam fuerit necesse est. Iam quaeritur, num hoc Iani fanum fuerit clarissimum, quo ex Numae instituto pax bellumque indicabatur. Quo ita multa ducere videntur, ut vix contra dicere quemquam ausurum fuisse credideris. Primum constat fuisse hanc aedem vetustissimam; cum enim in hac de Fabiorum itinere senatus haberetur, ipse Duilius eam non fecit, sed refecit. Deinde ne quis opponat duo templa Iani utrumque antiquissimum esse potuisse: accedunt testes locupletissimi Ovidius, Martialis, Servius, qui alterum Iani delubrum ante Domitianum fuisse quasi uno ore negant. Ovidius cum videret tot ianos i. e. fornices in compitis in Urbe esse collocatos, Deum Ianum in uno tantum stare miratus est Fast. I, 257:

Cum tot sint iani, cur stas sacratus in uno
Hic ubi iuncta foris templa duobus habes?

Idem arguit Martialis X, 28, ante quam Domitianus faceret Ianum quadrifrontem in foro transitorio, exiguos eum penates habitasse. Accedit Servius ad Aen. VII, 607: *sacrarium (Iani) Numa Pompilius fecerat. — quod Numa instituerat, translatum est ad forum transitorium.* Num luculentiores, antiquiores, concordiores auctores usquam 307 invenies? Num ultra procedere datur in eiusmodi quaestionibus? — At datur. Audiatur idem Servius, ubi adnotat ad Virgilii versum: *sunt geminae belli portae: Sacrarium hoc Numa Pompilius fecerat circa imum Argiletum iuxta theatrum Marcelli.* Iam omnis dubitatio praecisa est; constat idem fuisse templum Pompilii ad theatrum Marcelli ac Duilli in foro olitorio et ad unam hanc eandemque Iani aedem referendum esse quicquid ante Domitianum traditur de Iani fano. Monendi sunt lectores id non suspicari nos, sed ab optimis plurimisque veteribus auctoribus edoceri, ut ad eam rem tanquam certam et indubitatum varia alia atque dubia nostro iure revocemus. Iam Beckerus, ut ad eum redeam, quo se vertit? Duo templa fuerunt Iani antiquissima. Audio; est medicina haec eius auctoris fere solemnitas. At quod somniavit de aede Iani sine simulacro (p. 259), quod Festum, quod Servium gravissimi erroris incusavit (p. 139 n. 199, p. 254 sq.), id vix condono homini philologo. Omnino constat fuisse aedem Iani, cuius portae pace parta clauderentur,

extra portam Carmentalem, sed proxime ut supra vidimus, quem in locum egregie convenit Martialis distichon X, 28, 3:

Pervius exiguos habitabas ante penates,
Plurima qua medium Roma terebat iter.

Fuit enim Iani aedes (quod luculentissime apparet ex Ovidii verbis supra laudatis) non nisi ianus aliquis sive bifrons sive quadrifrons Dei statua ornatus. Ea, quam Numa fecit, fornix erat pervius ad portam Carmentalem applicatus, quo transibant omnes qui a campo Martio foroque olitorio venientes boarium Romanumve petebant; sane plurimi Romani medium iter ibi terebant neque ignoramus quam celebris fuerit porta Carmentalis. Quae Beckerum p. 255 n. 405 permoverunt, ut in foro Iani aedem collocaret, quanquam (p. 348) miratum, qui factum sit ut tam raro commemoraretur, minime cogunt in foro statuere aedem Iani. Seneca cum iocatur Apocol. p. 396 Ruhnk. [c. 9, 2 Bücheler] Ianum esse disertum *quod in foro vivat*, cogitavit de tribus ianis, qui in foro fuerunt, omnino diversis ab aede Iani. Neque curamus quod scholiasta Cruquianus ad Hor. Sat. II, 3, 18 tres illos ianos male putavit tres statuas ianumque medium habet pro templo Iani. Deinde Ovidii verba aedem Iani *iunctam esse foris duobus* non indicant Ianum fuisse in confinio duorum fororum, sed iunctum duobus, quae iunctura ad vicos referenda est, praesertim cum Ianus quasi vicorum sit patronus. Iam cum per portam Carmentalem ex alia parte ad forum olitorium, ex alia per vicum iugarium ad forum Romanum iretur, rectissime dicebatur, qui stabat in utriusque vici principio Ianus, iunctus duobus foris. Difficilius explicatur, qua ratione aedes Iani ad portam Carmentalem fuerit *πρὸ τῶν θυρῶν τοῦ συνεδρίου* (Dio Cass. LXXIII, 13) vel, ut ait Procopius, *ἐν τῇ ἀγορᾷ πρὸ τοῦ βουλευτηρίου*. At quod collocatur a Procopio aedes Iani *ἐν τῇ ἀγορᾷ*, eodem iure excusandum est, quo aedem Concordiae in foro sitam supra (V) excusavimus, praesertim 308 in scriptore eius aetatis, qui accuratiora *κριτήρια* addidit et vocabulo *ἀγορᾶς* non aream tantum fori, quae ei videtur fuisse *τὰ τρία φᾶτα*, sed praeterea quoque aedificia publica foro continentia complecti potuit. Deinde quod dicitur aedes Iani fuisse ante portas curiae, primo gravius videbitur quam est re et natura loci perspecta. Cum foro chalcidicum, non curia ipsa adiaceret, ad hanc ascendisse puto senatores e regione vici iugarii, ut portis curiae aedes Iani ad portam Carmentalem opposita esset. Interiectum quidem erat aliquantum spatii, sed narratio Dionis recte procedit, modo a vestibulo curiae aedes Iani prospici potuerit, quod est verisimillimum. Iam enim aedicula aerea (Procop. l. c.) non solum erat in clivo locoque edito

(XVI), sed cum ad ianum i. e. fornicem adiuncta esset, quod paullo ante vidimus, id ita factum esse videtur, ut in fornicis tectum aediculam imponerent; quare fornix est basis illa quadrata, de qua Procopius: *ὁ τε νεὸς ἄπιας χαλκοῦς ἐν τῷ τετραγώνῳ σχήματι ἔστηκε.* — Quid mirum igitur, si Ianus dicitur fuisse ante portas curiae? Accuratius quidem locum eius definire periculosum est; in hac enim regione de nullo fere situ accurate constat. Ne ipsa quidem porta Carmentalis ibi videtur fuisse, quo Beckerus eam pingi iussit, sed propius ad S. Mariam della consolazione. Aedem Iani in imo monte venienti ex Urbe a dextra portae Carmentalis fuisse mox docebimus, ita collocatam, ut ex altera parte occasum, ex altera orientem intueretur (Procop. l. c. Ovid. Fast. I, 139). Curiam pone Graecostasin ad vicum iugarium sitam nihil videtur impedire, quominus ad S. Mariam della consolazione collocemus spectantem ad occasum et obiectam portae Iani ad orientem vergenti. Denique, ni fallor, eiusmodi situm indicat quod addit Procopius, esse aedem Iani *ὀλίγον ὑπερβάντι τὰ τρία φᾶτα.* Tria fata sive, ut ipse Procopius explicat, tres Parcae a Bunsenio et Beckero putantur fuisse tres Sibyllae, quas ex aere factas inter antiquissima monumenta *iuxta rostra* Plinius ait stare (XXXIV, 5, 11), neque equidem hoc negaverim, ut fecit Horkelius (*sulle tria fata*, Bullettino dell'instituto archeologico 1844 mense Ianuar.). Etsi enim coniectura incerta est, tamen, quam ipse comminiscitur p. 12 de aedicula quadam compitali dedicata *tribus fatis*, plane omni fundamento destituitur. Sed undeunde haec tria fata originem traxerunt, certum est ab Anastasio ecclesiis S. Martinae, S. Adriani, SS. Cosmae et Damiani tribui cognomen *in tribus fatis* et referri ab eodem de concione populi habita *in tribus fatis*. Unde verum vidisse puto Bunsenium (III, 2, 124) totum forum medio aevo ita dictum esse; nam qui sacram viam tantum ita appellatam putant, quoniam tres illae ecclesiae omnes in laeva parte fori sitae sint, oblivisci videntur in altera nullas ecclesias commemorari excepta S. Maria libera nos a poenis Inferni (hodie Liberatrice), quae aliunde cognomen traxit, neque *tria fata* vicum fuisse, cum populus in iis convenerit. Quod si igitur Procopius hoc dixit, templum Iani reperiri, cum paulo supra forum quis progrediatur, optime eum situm indicavit, quem nos supra templo adsignavimus.

309 XVI. Eiusdem aedis Iani, qui *pace latebat motisque armis recludebatur*, originem narrat Ovidius Fast. I, 259 sq. neque praetermittenda sunt, quibus ibi non obscure templi situm indicat. Interrogatus a poeta, cur coleretur una in aede ea quae iuncta sit foris duobus, respondet deus a Tarpeia olim portam urbis Saturniae Tatio esse

apertam in
fervido fon
portam Ro
a deo de
cum parv
Tarpeia, fu
absurdum
Metellina
Becker p.
monti Tar
eundem m
Iani aedem
neque med
ara ante p
est?; conti
aquis inter
fuisse Iani
Pertinuit i
egregie co
quasi inept
[Kaquzrid
tip déram
erat, sed e
varietas ea
in monte
iam vidim
belli temp
que index
portis intr
et ius ins
sit nusqua

1) Hoc

2) Non

esse negat;

cum ara lar

aram cum p

3) De

collocat (l.

Carinis Ian

posteri ut e

apertam iamque regem clivo procedentem portam contigisse; tum fervido fonte recluso Sabinos se pepulisse. Qua re intellecta hanc portam Romanos postea claudi vetuisse belli tempore, quippe quae a deo defensa humana arte non indigeret¹, Ianoque ibi fecisse aram cum parvo sacello. — Porta ista urbis Saturniae, quam patefecit Tarpeia, fuisse ad montem Tarpeium ita constat, ut dubitare de ea re absurdum sit. Nam ut effigies Tarpeiae monstrabatur in aede Iovis Metellina (Fest. v. Tarpeiae p. 363), quae erat ad theatrum Marcelli (Becker p. 608), ut aqutum ivit virgo ad lacum Servilium subiectum monti Tarpeio, ita clivus portaque, qua Tatius aggressus est, ad eundem montem fuerunt. At eo ipso loco ad portam Carmentalem Iani aedem fuisse supra demonstravimus indicem belli pacisque, neque medioeriter nostra opinio Ovidii testimonio confirmatur. Iani ara ante portam, quam Tarpeia aperuit, sed proxime ab ea posita est²; contigerat enim portam Tatius neque tamen intraverat, cum aquis intereluderetur. Cum eo componendum est quod supra vidimus, fuisse Iani aedem extra portam Carmentalem, sed prope abfuisse. Pertinuit igitur ea porta, de qua agitur, ad Carmentalem, id quod egregie confirmant Dionysii verba X, 14 a Beckero p. 120 reiecta quasi ineptissimae nugae: *διὰ τῶν ἀκλείστων πύλων (εἰσὶ γὰρ τινες ἱερὰὶ πύλαι τοῦ Καπιτωλίου κατὰ τὴν θέσφατον ἀνειμένα· Καρμεντίας [Καρμεντίδας schreibt Kiessling-Jacoby] ἀπὸ τῆς καλοῦσιν ἀναβιβάσας τὴν δύναμιν εἶχε τὸ φρούριον.* — Ipsa quidem porta Carmentalis non erat, sed ea comprehendebatur, ut mox videbimus. — Sane mira est varietas earum rerum quae referuntur de porta ista nunquam clausa in monte Capitolino. Eam fuisse portam antiquae urbis Saturniae iam vidimus, quae cum ab ipso deo defenderetur eaque de causa belli tempore non clauderetur, propterea reclusa clausave belli pacisque index esset. Ita recensetur a Varrone V, 34 [p. 165 Sp.] in portis intra Urbem: *tertia est Ianualis et ideo ibi positum Iani signum et ius institutum a Pompilio, ut sit aperta semper, nisi cum bellum sit nusquam*³. Quod fuerit porta Ianualis intra Urbem ut explicem,

1) Hoc significat versus: *Quae fuerat tuto, reddita forma loco est.*

2) Non recte Beckerus p. 118 portam Ianualem aedemque Iani diversam esse negat; distinguendae sunt, quamquam saepissime confunduntur portaque cum ara Ianique simulacro dicitur Ianus geminus. Porta est Ianus, qui sustinet aram cum parvo sacello.

3) De errore Macrobbii, qui portam Ianualem sub radicibus collis Viminalis collocat (I, 9), post Beckerum p. 350 quod addam, non habeo. Lautulas sub Carinis, Iantum geminum in monte Tarpeio fabulosa antiquitas coniunxit; quam posterius ut corrigerent et aliquam veri speciem carmini induerent, alius finxit

310 addam alteram fabulam Polyaei Strateg. VIII, 25: Gallos in foedere cum Romanis icto cavisse, ut arcis porta una ne unquam clauderetur; Romanos ut periculum effugerent illaesa iurisiurandi religione portam fecisse patentem in monte praerupto. Apparet portam fuisse non in muro Serviano, sed ad eam partem, qua praeceps Capitolii rupes pro munitione erat, eaque de causa dici potuit intra Urbem, etsi item Saturniae urbis porta credebatur. Nam loqui Polyaeum de porta, cui alias Ianuali nomen erat, persuasum habeo, eandemque fuisse arbitror portam *Saturniam* antiquae Urbis Saturniae vestigium, postmodum appellatam *Pandanam*, quia semper pateret (Varro V, 7 [p. 42 Sp.]; Solin. I, 13; Paul. Diac. p. 220). Nam Saturnia oppidum fuit in monte Capitolino. — Tertia narratio est quae legitur apud Festum (v. Tarpeiae p. 363), Tatium in pace facienda cavisse cum Romulo, ut ibi semper pateret Sabinis, ubi Tarpeia eos recipere voluisset¹. Non est inepta; euntibus enim a Palatio ad Capitolium proxima via erat a porta Romanula ad Carmentalem². — Denique eodem pertinere videtur *porta scelerata*, per quam profecti CCCVI Fabii ad Cremeram fluvium interfecti sunt; quo factum est, ut via haec infausta videretur et a religiosis hominibus fugeretur (Becker p. 138). Hanc portam Livius dicit II, 49 *portae Carmentalis ianum* (i. e. arcum) *dextrum*. Ovidius ita Fast. II, 201:

Carmentis portae dextra est via proxima Iano;
Ire per hanc noli, quisquis es; omen habet.

id est a dextra parte portae Carmentalis, venienti ab urbe scilicet, via est proxima Iani templo³ infausta. Id tam bene convenit in portam Ianualem, ut, etsi paullo minus fabulosa haec narratio videatur, tamen ad commenta eam de porta ista semper pendente referre non dubitem. Porta Carmentalis cum esset sub monte in planitie, a dextra coniuncta ei erat porta Ianualis in imo monte sita, quam Ovidius a porta Carmentali quasi aliam portam separat, Livius dextrum eius fornicem facit, Dionysius minus accurate a Carmentali non distinguit. In ipso monte fuisse Iani aedem cum multa indicant,

portam Ianualem in Viminali, alius Lautulas *quae fuissent ad Ianum geminum* (Varro V, 32) [p. 156 Sp.], alius de duplici pugna cogitavit.

1) Ita accipio verba obscura et aperte corrupta.

2) Quomodo ii. qui portam Ianualem ad foedus Sabinum referebant, ad id ipsum applicaverint Iani aedem, intelligitur ex verbis Servii XII, 198: *Postquam Romulus et Titus Tatius in foedera convenerunt, Iano simulacrum duplicis frontis effectum est quasi ad imaginem duorum populorum.*

3) Ita codd. meliores. Beckerus p. 138 n. 198 scripturam *dextro est v. p. Iano* contra Merkelium defendit.

tum diserte dicit Ovidius describens viam qua ivit Tatius rex Fast. I, 263: *Inde* (a monte Capitolino), *velut nunc est, per quem descenditis, inquit, arduus in valles per fora clivus erat.* Arduo clivo itur per fora in valles, id est ab hac parte per forum Romanum in vallem infimam, ab altera per forum olitorium in Campum Martium, ut coniectura *in valles et fora*, quam defendit Beckerus p. 349 n. 654, 311 minime necessaria videatur. — Quae si satis probabiliter disputavimus, mirantibus nobis miram illam varietatem narrationum cum fabulosarum tum historicam speciem prae se ferentium, quae ita in diversa plane et contraria abeunt, ut sollertissimo etiam antiquorum testimoniorum conciliatori desperandum sit, haec, inquam, mirantibus apparebit tamen omnibus subesse certus locus certaue res: aedicula Iani cum porta nunquam clusa, quae fabulis istis originem dedit, ut nubes attrahuntur a cacumine montis. Quae observatio fortasse maioris momenti erit quam accurate scire, ubi fuerit aedes Iani; multi enim hodie ignorare videntur a vulgo non corrumpi solum historiam, sed multa etiam nova confingi. Omnino iis, qui de rebus antiquissimis quaerunt, auctor sum, ut legant, quae scribunt mirabilia urbis de caballis marmoreis, quare facti sint, atque de cocovaia in equo Constantini; fortasse lectis festivis his commentis minus severi erunt in antiquissimos Romanorum fabulatores.

XVII. Aedem Iani Numa fecit *ad infimum Argiletum* (Liv. I, 19) sive *circa imum Argiletum iuxta theatrum Marcelli* (Serv. ad Virg. Aen. VII, 607). Beckerus p. 253 sqq. multis verbis probare studet Argiletum fuisse regionem inter Quirinalem montem et Capitolinum, acriter invectus in Servium levissimum auctorem, acrius etiam in topographos caeae eum secutos. Nobis communis opinio verior videtur Argiletum ibi fuisse, ubi mons Capitolinus ad Tiberim vergat. Omnino pendet situs Argileti ex quaestione de aede Iani supra exposita, et si recte statuimus Iani templum, quod solum Romae erat ante Domitianum, fuisse supra portam Carmentalem, decisum est etiam de Argileto. Restant tamen argumenta quaedam cum afferenda tum refutanda, et haud scio annon demonstrari possit, etiamsi nihil accepissemus de Iani aedicula, tamen quae traduntur de Argileto minime suffecisse, ut Servius tanti erroris incusaretur. Nam primum quod ait Martialis II, 17:

Tonstrix Suburae faucibus sedet primis,
Cruenta pendent qua flagella tortorum
Argique letum multus obsidet sutor,

id, si Beckerum audis, ita probat Argiletum fuisse Suburae vicinum, ut ne controversia quidem de ea re esse possit. Equidem quod

simpliciter posuit, non minus simpliciter nego; si me audis, tanta est coniunctio Suburae cum Argileto, quanta tonstrici cum sutore. — Paulo gravius est, quod efficitur ex tribus epigrammatis, quibus idem poeta ubi prostaret liber indicavit:

- I, 3, 1: Argiletanas mavis habitare tabernas
 Cum tibi, parve liber, scrinia nostra vacant?
 I, 117, 9. Argi nempe soles subire letum.
 Contra Caesaris est forum taberna
 . . . . .
 Illinc me pete — ne roges — Atrectum,
 Hoc nomen dominus gerit tabernae.
 312 I, 2, 5 Ne tamen ignores ubi sim venalis et erres
 Urbe vagus tota, me duce certus eris.
 Libertum docti Lucensis quaere Secundum
 Limina post Pacis Palladiumque forum.

Verum est, cum in eodem libro inveniantur, facile cogitari posse de eadem taberna, ubi epigrammata prostarent; neque tamen cum Beckero eum, qui Secundum illum ab Atrecto diversum esse putat, sanae mentis esse negaverim. Imo haud placet coniunctio duorum cognominum *Atrecti Secundi* neque absurdum est Martialem librum suum duobus bibliopolis dedisse vendendum, quorum uterque cum suum epigramma postularet, in principio alterum, alterum in calce collocaret poeta. Equidem his versibus vix coniecturam superstruere ausus essem, si deessent alia testimonia, certe ad refutanda haec iis non abutar. De Caesaris foro postea videbimus; hoc addendum est, aliunde constare fuisse tabernas librarias in ea parte urbis, ubi nobis est Argiletum (Horat. epist. I, 20, 1: *Vertumnum Ianumque, liber, spectare videris.* Cf. Becker p. 308. 342. 489.). — Denique utitur vir doctissimus loco Virgilii VIII, 345, ubi Evander Aeneae futuram Urbem demonstrat:

Vix ea dicta: dehinc progressus monstrat et aram
 Et Carmentalem Romano nomine portam

— — —
 Hinc lucum ingentem, quem Romulus acer *asylum*
 Rettulit et gelida monstrat sub rupe *Lupercal*

— — —
 Nec non et sacri monstrat nemus *Argileti*
 Testaturque locum et letum docet hospitis Argi.
 Hinc ad *Tarpeiam sedem* et *Capitolia* ducit.

Quod Beckerus adnotavit, cum Evander per portam Carmentalem ingressus Argiletum monstret, id non fuisse ad theatrum Marcelli ante portam Carmentalem, verum est, at non ibi Argiletum fuisse

putamus, sed supra Carmentalem portam in monte Capitolino¹. Ita ingresso per hanc portam a laeva fuit, ut a dextra Luperca in Palatino, omniaque recte procedunt. Contra quomodo Evander, antequam ad Tarpeiam sedem perveniret, comiti vallem inter montes Capitolinum et Quirinalem situm monstravit, Beckerus adnotare oblitus est. Ei non multum tribuo, quod Varro V, 32 [p. 156 Sp.] coniungit Lautulas, Aequimelum, ad busta Gallica, Doliola, Argiletum; etsi enim excepto loco ad busta Gallica, qui ubi fuerit ignoratur (Becker p. 485), omnia inter Capitolium et Tiberim fuisse probari potest — Lautulas scilicet veteres illas ad aedem Iani, Aequimelum infra vicum iugarium (Becker p. 485), Doliola ad cloacam maximam 313 (Becker p. 484), Argiletum denique supra aedem Iani — tamen bene animadvertit Beckerus p. 260, a Varrone hic similia potius quam coniuncta loco componi. At non opus est hoc testimonio. Satis constat non Servium de Argileti situ erravisse, sed Beckerum.

XVIII. Tabernam Argiletanam, in qua libri epigrammatum essent venales, ait Martialis fuisse *contra forum Caesaris*. Quod Beckerus p. 367 interpretatus est forum Caesaris eius, qui tum regnabat, id est Domitiani, ut significetur forum transitorium. Explicatio minime est inepta; sed rectius in carmine, quo lectori iter ad librarium pedestri quasi sermone indicatur, nomina ponebantur vulgaria atque Caesaris forum id dicebatur, quod vulgo ita appellari solebat, id est forum Iulium. Certe nobis, cum Argiletum nostrum et forum transitorium longe distent, Beckeriana illa interpretatio adempta est et ea sola relicta, quae est simplicior. Videamus igitur, ubi fuerit forum Iulium. Quod si recte Beckerus posuisset a sinistra fori prope viam quae dicitur de Marforio, valde haereremus; at argumenta, quibus hoc studet ostendere, cum omnia infirma sunt, tum debilissimum est, quod primo loco posuit ex notitia desumptum, quae ita in reg. VIII fora recenset: *atrium Minervae. forum Caesaris. Augusti. Nervae. Traiani. templum Traiani* [so das Curiosum, *divi Traiani die Notitia*] *et columnam*. Fora omnia, ubicunque fuerunt, coniungi quis non videt, neque ex ordine locorum recenseri, sed ut deinceps facta sunt ab imperatoribus? At gravius peccavit Beckerus in his verbis interpretandis p. 375, cum iungens ita: *forum Caesaris. Augusti. Nervae Traiani* et addens, a notitia *forum transitorium* i. e. Nervae in reg. III nominari, ita separari regiones putaret, ut quarta foro Nervae, octava tribus aliis foris terminaretur. Quod nobis praetermittendum non

1) Videndum est, ne nemo Tarpeium, de quo supra exposuimus (XIII), ab Argileto non sit diversum.

est, cum ad forum bene definiendum maxime faciat regionum fines recte constituisse. Iam ut alia omittamus, coniunctio illa *Nervae Traiani* artificiosa est et minime apta; quis enim unquam forum Traiani significaturus locutus est de foro Nervae Traiani? Deinde in epitoma eadem plane ratione componuntur fora *Caesaris. Augusti. Nervae. Traiani*, neque nominatur forum transitorium, unde Beckerus eundem illum, qui forum Traiani dixerit *forum Nervae Traiani*, omisisse forum transitorium seu Nervae statuit (p. 716)! Beckerum rationes allaturum esse putabis, excusaturum se, coactum ita se interpretari. Quid ille? «Contra omnes codices omnesque editiones tacite Bunsenius post *Nervae* interpunxit, quod exemplum esto quanta cum religione topographi in istis rebus versati sint». Equidem, qui non sum philologus, quid sit interpungere contra codices editionesque omnes, cupio discere a viro philologo. Indignum est eum virum, qui in hac re certe modeste et ratione libros antiquos tractavit, propter id ipsum acerbè vituperari ab Aristarcho in ipsa reprehensione turpiter lapsò. Quousque ferenda est insolentia ista cum iniquitate coniuncta? et quonam, quaeso, abiit hominum litteratorum liberalitas et dignitas? Sed ad rem revertamur. Cum constet et forum transitorium a Nervae foro non differre (Becker p. 374), et forum id a notitia cum in quarta tum in octava regione nominari, sequitur finem regionum separasse medium forum; quod cum prima cogitatione absurdum videatur, tamen optime procedit re diligentius cognita. Nam bene Niebuhrius animadvertit forum Nervae a vico quodam, qui per medium transiret, appellatum esse pervium sive transitorium ideoque fornicem, per quem intrabatur, saeculo XVI adhuc exstantem, in imagine Du Peracii visi ingentem multoque solito ampliorem. Assentitur Beckerus (p. 376). Iam si ponimus illum vicum, qui per forum Nervae transibat, separasse regiones III et VIII, optime explicatur, cur a notitia in regionum finibus constituendis id bis describatur. Quin quod inde repeti possunt *duo fora Nervae* in mirabilibus (effem. III, 382 [ed. Parthey p. 19; Jordan, Topographie 2 p. 634, der zwischen *foris* und *Nervae* das Komma setzt]) commemorata, cum ipse Martialis dicat de Iano Quadrifronte, qui erat in medio foro transitorio: *fora tot numeras, quot ora geris* (X, 28, 6). Unde Ianum hunc in quadrivio fuisse puto et praeter eam viam, de qua disputavimus, alteram etiam pervium forum transisse, qua ibatur a foro Traiani ad templum Pacis. Quae res maxime facit ad fori imaginem bene repraesentandam; cum enim fori transitorii vestigia hodieque visantur, vicus qui erat inter reg. VIII et IV accurate pingi potest, et ita et basilica Aemilia et alia multa cum aliqua certitudine

314

determina
pertineret
notitia
foro tra
est, ut e
quasi par
quae om
adiunxit

XIX.

mus ad t
epistolam
vidisse in
vestigia te
observasse
Genitricis
Viruvius
Veneris et
eiusmodi
esse putat
ad epistol
pae tex
facit mag
nihil glori
lect) in
lazaremus
sexcentis
Efficiemus
comitis n
verbis di
quatuor
Pauli (A
forum lu
basilicis
quaerimus
neque id
enim Lib
nunc est
cf. 825);
ubi nobis
Beckeri
tatis; lon

determinari. Denique cum forum Nervae ad VIII quoque regionem pertineret, iam facile intelligitur, cur atrium Minervae hoc loco a notitia commemoretur; fuit enim pars templi Minervae clarissimi in foro transitorio, cui inde etiam Palladio nomen erat. Inde factum est, ut extra ordinem atrium cum foris coniungeretur; erat enim quasi pars fori transitorii. Eadem ratione notitia in reg. IX theatri, quae omnia uno loco recensentur, cryptam Balbi item extra ordinem adiunxit quasi ad Balbi theatrum pertinentem.

XIX. At alio paene delati sumus, quam quo cursum instituera-
mus, ad forum Iulium. Beckerus praeter notitiam provocat cum ad
epistolam Ciceronis ad Att. IV, 16, tum ad narrationem Palladii, se
vidisse inter vicum, qui dicitur *salita di Marforio*, et forum Augusti
vestigia templi antiqui intercolumniis ita exiguis, ut similia nondum
observasset. Id templum Beckero videtur fuisse aedes Veneris
Genitricis in foro Iulio, quam inter templa pycnostyla nominat
Vitruvius III, 3, 2: *quemadmodum est divi Iulii et in Caesaris foro
Veneris et si quae aliae sic sunt compositae*. At cum Vitruvius iam
eiusmodi complures novisset, quot postea pycnostyla fana fabricata
esse putandum est spatio magis magisque coartato? — Quod attinet
ad epistolam, ita Cicero scribit: *Paullus in medio foro basilicam iam
paene texuit iisdem antiquis columnis; illam autem quam locavit
facit magnificentissimam. Quid quaeris? nihil gratius illo monumento,
nihil gloriosius. Itaque Caesaris amici (me dico et Oppium, dirumparis
licet) in monumentum illud, quod tu tollere laudibus solebas, ut forum
laxaremus et usque ad atrium Libertatis explicaremus, contempsimus
sexcenties HS. Cum privatis non poterat transigi minore pecunia.
Efficiemus rem gloriosissimam, nam in campo Martio septa tributis
comitiis marmorea sumus et tecta facturi rel.* Beckerus cum de his 315
verbis difficillimis antea (p. 302) dubitasset, postremo p. 459 sq.
quatuor aedificia diversa ibi commemorari arbitratus est: basilicam
Pauli (*Paullus — columnis*), basilicam Iuliam (*illam — gloriosius*),
forum Iulium (*Itaque — pecunia*), septa Iulia (*efficiemus sqq.*). De
basilicis verum vidisse Beckerus videtur, sed de ea re nunc non
quaerimus; nostra interest, quod forum Iulium hic se reperisse putat,
neque id stare potest cum nostra de Caesaris foro sententia. Atrium
enim Libertatis fuisse vicinum villae publicae in Campo Martio, ubi
nunc est palazzo di Venezia, Beckerus bene demonstravit (p. 458
cf. 625); quare si ad id pervenit forum Iulium, certe non ibi fuit,
ubi nobis fuisse videtur. Quanquam non intelligo, qua ratione ipsum
Beckeri forum Iulium dici possit explicatum usque ad atrium Liber-
tatis; longe enim distat. At nihil indicat apud Ciceronem pergi ad

aliam rem a verbo *efficiemus*; imo simplicissimum est quicquid sequitur verba *Itaque Caesaris* referre ad septa Iulia. Forum dici ea non mirum est, cum comitiis tributis, quae adhuc in foro fiebant, destinarentur. Septis Iuliis denique egregie convenit explicata ea esse ad atrium usque Libertatis, cum villa publica septorum pars (Cic. l. c.) adiaceret atrio. — Ita falsis argumentis remotis superest, ut nostra afferamus, quod paucis fieri potest. Catalogus imp. Vienn. T. II p. 247 (vide supra XIV in fine) simul arsisse ait curiam, forum Caesaris, basilicam Iuliam, Graecostadium. Iam cum curia, Graecostadium, basilica omnes ad forum sub Capitolio Tiberim versus essent, contiguum his forum Caesaris eadem parte fuisse consentaneum est. Porro Martialis tabernam in Argileto, id est in imo monte Tarpeio versus forum dicit *contra Caesaris forum*, quod superioribus bene convenit. Non minus apte ad hunc locum refertur, quod ait Plinius XVI, 44, 86 *altera lotus in Vulcanali — radices eius in forum usque Caesaris per stationes municipiorum penetrant*. Vulcanale a dextra arcus Severi erat; quare si porrigebantur radices ad dextram partem per viam novam pervenire potuerunt usque ad forum Iulium, quod, etsi accuratius locum ignoramus, tamen fere inter vicum iugarium curiamque Iuliam fuisse crediderim. Quanquam etiam ei loco, in quo Beckerus forum Caesaris collocavit, hoc convenit; tum lotus ad laevam radices egisse putanda est. — Ceterum *stationes municipiorum* nisi hoc loco non memorantur (cf. tamen Suet. Nero 37); at si recte cetera ordinavimus, dubitari non potest quin fuerint inter Graecostadium atque novam viam videturque similis locus fuisse a comitio substructus, ubi consisterent, qui municipes Romae morabantur, uti nationum legati in Graecostadio¹. — Tum recte se habent, quae Tacitus

1) Arcus Constantini post arcum Severi et Vulcanale monstrat arcum alium, deinde aedificium arcibus superstructum, quod bene convenit Graecostasi Iuliae. Arcum secundum novae viae superpositum esse existimo, ut Severi sacrae; qui fuerit, ignoratur: nam qui eum Tiberii esse dicunt factum *propter aedem Saturni* (Tac. Ann. II, 41, Becker p. 345), ut omittam quaeri posse, num hic locus recte dicatur *propter Saturni*, obliti sunt, quod ait Suetonius Claud. 11: *Tiberio marmoreum arcum iuxta Pompeii theatrum decretum quidem olim a senatu, verum omissum peregit*. — Stationes municipiorum videntur in hac pictura Vulcanali esse comprehensae, quod totam fori partem Capitolio subiectam occupat; fortasse cancelli, qui sunt intuenti a laeva, vacuo cancellis spatium separati ab iis qui sunt propius ad arcum Severi, ad municipiorum stationes pertinent. Ad eundem arcum, qui male Tiberii putatur, pertinet quod aiunt Mirab. III, 383 [Parthey p. 20; Jordan p. 635]: *Post S. Sergium templum Concordiae, ante quod arcus triumphalis imus [imus zu streichen]*. — *Ex alia parte fuit arcus miris lapidibus tabulatus, in quo fuit historia qualiter milites accipiebant a senatu donativa sua per sacellarium, quod administrabat hoc que (scr. qui) omni [hec, que omnia Parth.,*

refert Ann.
templum Ges
obsederat
militares,
Apparet cur
cum Beckeri
esse ipsam
recte proce
per fora, id
et Iuliam, d
Denique for
videtur. It
p. 143): pro
arcu manus
inter insula
Mamertini
templum fai
forum Trai
Nervae) in
asylum (S.
p. 636)]
templum R
I, 70 [Par
Titi et Ves
Beckerum

loc; que om
vatur Salve

1) Qui
torum in
Fleching d
pontificia
cello nel Co
Tarpeio usq
ille sub mon
tario, nequ
servatum es
in vico su
argentarii e
eius arcum

2) Mir
Mamertini
I, 67 [Parth
coniae et t
MOMES

refert Ann. XVI, 27: *postera luce duae praetoriae cohortes armatae templum Genetricis Veneris insedere. Aditum senatus globus togatorum 316 obsederat non occultis gladiis dispersique per fora ac basilicas cunei militares, inter quorum aspectus et minas ingressi curiam senatores.* Apparet curiam fuisse contiguam aedi Veneris, id est foro Iulio, quod cum Beckeri rationibus obstaret, audacter magis quam feliciter curiam esse ipsam aedem dixit (p. 369 n. 700). Ex nostra opinione omnia recte procedunt: milites alii intra fori Iulii muros consederunt, alii per fora, id est boarium Romanumque et basilicas, id est Semproniam et Iuliam, dispersi sunt, togati cum armis ad curiam constiterunt. — Denique forum Caesaris duodecimo etiam saeculo nomen retinuisse videtur. Ita enim ordo Romanus a. MCXLIII (Mabillon mus. Ital. II. p. 143): *prosilians ante S. Marcum (palazzo di Venezia) ascendit sub arcu manus carnea¹ per clivum argentarium (salita di Marforio) inter insulam eiusdem nominis et Capitolium, descendit ante privatam Mamertini (carcerem), intrat sub arcu triumphali (Severi) inter templum fatale (S. Martina)² et templum Concordiae, progrediens inter forum Traiani et forum Caesaris, subintrat arcum Nerviae (in foro Nervae) inter templum eiusdem deae et templum Iani, ascendit ante asyllum (S. Cosmas? Cf. tamen Mirab. III, 379 [Parthey p. 21; Jordan p. 636]) per silicem (sacra via), ubi cecidit Simon Magus iuxta templum Romuli (S. Cosmas sive aedes Romae et Veneris Mirab. I, 70 [Parthey p. 5; Jordan p. 613]), pergit sub arcu triumphali Titi et Vespasiani, qui vocatur septem lucernarum. Neque alii (cf. Beckerum p. 377 n. 717) haec explicuerunt neque possum ego ita,*

hoc; que omnia Jordan] pensabant in statera, ante quam darentur militibus. Ideo vocatur Salvator de statera.

1) Qui fuerit, ignoratur; non tamen videtur diversus esse ab *arcu argentariorum* in prima Marini papyro anni fere DLXX p. Chr. [vielmehr eine Fälschung des 12. Jahrhunderts, vgl. Jordan, Topographie 2 S. 669; Kehr, Italia pontificia I p. 71 fg.] ita commemorato: *inde itur iuxta ecclesiam S. Marcelli (S. Marcello nel Corso) et inde recto itinere producit per viam, quae est sub monte Tarpeio usque ad arcum argentariorum;* quam notitiam amicis debeo. Erat arcus ille sub monte, ubi a via lata in Capitolium ascendebatur, in extremo clivo argentario, neque video cur in documento satis antiquo genuinum arcus nomen servatum esse negemus. Argentarii, qui in basilica Porcia stationem habebant, in vico suo ultimo eum collocaverunt Imperatorem aliquem honoraturi, ut argentarii et negotiantes boarii de foro boario Septimio Severo in confiniis fori eius arcum fecerunt, qui adhuc exstat.

2) Mirab. effem. III, 383 [Parthey p. 20; Jordan p. 634] *ante privatam Mamertini templum Martis — iuxta eum templum fatale id est S. Martina.* Cf. I, 67 [Parthey p. 6; Jordan p. 609] *arcus Caesaris et senatorum inter aedem Concordiae et templum fatale.* Horkel sulle tria fata p. 11.

317 ut omnia satisfaciant, interpretari quasi aegri somnia. Mirum sane est, quod nisi intratur in forum Nervae, tamen id tangitur procedendo ab arcu Severi ad S. Cosmam; sed ferri potest — haec enim Urbis pars eo tempore vicis privatisque aedificiis minime carebat — templumque Nerviae a laeva trahi ad templum Minervae in foro, templum Iani a dextra ad Ianum medium ita iam in scholiis Horatianis appellatum et in foro dudum superstitem (Canina indicaz. topograf. p. 167). Facilius etiam explicatur, quod nostra interest, procedi, cum ventum sit per arcum Severi, inter forum Traiani et forum Caesaris; qui erat in capite fori, a laeva Traiani, a dextra Caesaris forum habebat, quo nomine fortasse tum comprehendebantur omnes istae Iuliorum tectorum, basilicae, curiae, fori, Graecostadii ruinae in dextro fori latere prope collocatae. At missa faciamus, quae medio aevo commenti sunt homines indocti. Nolo enim bonum otium terere in colligendis aliis fabellis de Iani templis atque Caesaris Nervaeque foris iisque cum summo legentium taedio meoque maiori etiam explicandis; non enim sine animi dolore in istis sordibus splendidae antiquitatis vestigia rimamur. Neque opus esse videtur solidis argumentis nostris ea adiungere, quae verbo quis reiicere possit. Itaque hunc finem esse volumus quaestionum harum topographicarum. Unum est addendum, quod, etsi apertum, tamen dicendum est, ne sedulo tacuisse id videamur; omnem doctrinam multam sane et variam, quae subinde appareat in hoc libello, non nobis deberi, sed universam sumtam esse a Beckero, qui tanta diligentia auctorum loca ad hanc rem facientia collegit, ut facilius sit mirari quam imitari. Quod grato animo profitemur, non excusamus; non enim sibi haec paravit, sed omnibus. Praeterea scripta sunt haec Romae, id est et in summa temporis angustia et in maxima paucitate librorum. Factum est igitur, ut saepe in rebus iudicandis, ubi, causa instructa, ad consilium de ea re postquam relatum est, iterum ex actis referre solet de eadem re alius. Causam instruxit Beckerus; retulimus uterque. Uter verum viderit, iudicium esto penes viros doctos et Romanos et Lipsienses.

In Capitolio anni 1845 mense Ianuario.

Cum scripta haec essent et prelo parata, post aliquot menses liber, quem contra Beckerum scripsit Urlichs Bonnensis, Romam perlatus est. In quo, quamquam in summa re adversarios habemus et Beckerum et Bunsenium cum suis, quorum in bello isto, si Diis placet, topographico de foro et Capitolio summa est concordia, invenimus tamen quaedam, quae ad nostras res pertinebant, recte

notata et
quibus lib
eius lib
auctore
non uno
scriptori n
laecessit.
apparet, c

Mens

*) [V
sig. dottore
Bonna inti
occasione d
Fecce rileva
offeso dalla
lo stesso M
difesa pare
passo di Di
di Servio i
dodici port
tanto al C
aggiunto a
Nota inolta
delle dodici
necesso n
ese dal top
del Bunsen
appoggiata
cotale argo
fi l'Ulrich
ricavate d
avvenire.
letteraria
tali, qua

notata et diligentius interdum, quam factum erat a nobis, exposita; quibus libenter, quae a nobis parata erant, auxissemus, modo id per eius libri naturam recte et honeste fieri potuisset. Laesum esse auctorem a Beckero acerbo semper, saepe iniquo censore quoniam non uno loco diximus, id quoque non dissimulabimus, huius libri scriptori ne eam quidem excusationem esse profuturam, quod scripserit laecessitus. Defensio flagitat et dignitatem et fidem; ubi sola doctrina apparet, ea uti nos non sustinemus.*)

Mense Aprili 1845.

*) [Vgl. Bullet. dell' Instituto 1845 p. 98, adunanza de' 18. aprile 1845: 'il sig. dottore Mommsen si fece a riferire intorno il libro del sig. prof. Urlichs di Bonna intitolato: la topografia romana in Lipsia, il quale fu dato in luce in occasione delle controversie nate in Germania intorno gli avanzi di Roma antica. Fece rilevare che, quantunque il sig. Urlichs avesse giusta ragione di mostrarsi offeso dalla strepitosa opposizione del Becker, non sempre, secondo avea mostrato lo stesso Mommsen, fondata sopra solidi fondamenti, nondimeno questa sorta di difesa pareva non savia nè degna. Notò p. e., che il Becker, avendo con un passo di Dionisio ed altre solidissime prove dimostrato non aver toccato le mura di Servio il Tevere ed avendo così combattuto l'ipotesi alquanto arditamente delle dodici porte e della porta trionfale, che a norma di essa ipotesi appartengono tanto al Circo massimo quanto alle mura di Servio, avea da parte sua pur esso aggiunto alcune altre ipotesi intorno la controversa situazione di cotale porte. Notò inoltre che il suo avversario, tornando ora a combattere la situazione delle dodici porte e della trionfale, come sono assegnate dal Becker, e ciò con successo non troppo felice, e rigettando le conghietture esternate intorno ad esse dal topografo lipsiense, ha rimesso in piedi anche tutte quelle mura tiberine del Bunsen, senza far motto veruno della opposizione negativa dal Becker sì bene appoggiata. La quale mancanza fa mostra di poca buona fede nel trattare cotale argomento; nè siffatta pecca si trova punto compensata dal rilevare, che fa l'Urlichs, alcuni sbagli evidenti del Becker; correzioni per la maggior parte ricavate dal suo codice topografico, che l'autore spera di mettere in luce l'anno avvenire. Conchiuse con rimproveri fatti allo stile poco degno d'una contesa letteraria e recando prove di quei *sales* ch'egli assolutamente vuol prendere per tali, quali sono quei *intra pomoeria nati*?.]

Explicatio tabulae adiunctae.

- 318
- A. Templum Iovis O. M.
  - B. Tabularium.
  - C. (Curia Hostilia antiqua).
  - D. (Senaculum) Aedes Concordiae.
  - E. Carcer Mamertinus.
  - F. (Curia Hostilia Sullae). Arcus Severi
  - G. Basilica Porcia s. argentaria.
  - H. Vulcanal (Graecostasis antiqua-stationes municipiorum).
  - I. Graecostasis Iulia.
  - K. Lacus Servilius.
  - L. Aedes Iani.
  - M. Curia Iulia.
  - N. Basilica Iulia.
  - O. Basilica Sempronia.
  - P. Aedes Castoris.
  - Q. Aedes D. Augusti.
  - R. Aedes Minervae.
  - S. Aedes Vestae.
  - T. Rostra reipublicae.
  - U. Rostra imperatoria.
  - V. Aedes D. Iulii.
  - X. Basilica Aemilia.
  - Y. Ianus quadrifrons.
  - Z. Templum Faustinae.
    - a. Clivus Capitolinus.
    - b. Vicus iugarius.
    - c. Porta Carmentalis.
    - d. Vicus ad forum boarium.
    - e. Vicus Tuscus.
    - f. Nova via.
    - g. Sacra via (sub novis).
    - h. Sub veteribus.
    - i. Vicus inter regiones IIII et VIII.
    - k. Aedes Remi.
    - l. Basilica Constantini.
    - m. Arcus Titi.

